

Міністерство освіти і наук України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра історії

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Освітній ступінь - бакалавр

на тему:

«Сучасна історіографія Курської битви»

Виконавець: студент 4-го року навчання,

Спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньої програми: «Історія та археологія»

Апостол Олександр Сергійович,

Науковий керівник: Кірсенко М. В., д. і. н., професор

Рецензент: Патриляк І. К., д. і. н., професор

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2020 р.

Київ-2020

Зміст

Вступ.....	3
I. Сучасна пострадянська історіографія про Курську битву (РФ, Україна, Казахстан).....	7
1.1 Курська битва в історіографії Російської Федерації	7
1.2 Курська битва в історіографії України.....	26
1.3 Курська битва в історіографії Республіки Казахстан.....	30
II. Курська битва в сучасній історіографії країн Заходу (ФРН, Велика Британія та США).....	35
1.1 Курська битва в історіографії Сполучених Штатів Америки.....	35
1.2 Курська битва в історіографії Великої Британії.....	39
1.3 Курська битва в історіографії Федеративної Республіки Німеччина.....	42
Висновки.....	48
Список джерел та літератури.....	53

Вступ

Робота присвячена дослідженню історіографії Курської битви Новітнього часу, охоплює історіографію пострадянських країн (РФ, Україну та Казахстан) та країн Західного світу (ФРН, США, Велику Британію). Це видається актуальним з огляду на необхідність опрацювання та систематизації історіографічного доробку дослідників німецько-радянського фронту Другої світової війни та Курської битви зокрема: авторів, дискусій, інтерпретацій.

Назріло питання систематизації інтерпретацій та дискусій довкола тематики Курської битви. Поштовх до дослідження з даної тематики надійшов з необхідності проведення узагальнюючої аналітичної роботи з історіографії Курської битви, оскільки за останні три декади років з'явилося нове нагромадження різноманітних праць у пошуках відповіді на існуючі запити щодо результатів та перебігу операцій Другої світової війни з урахуванням новітніх методів дослідження та значної доступності матеріалів із недавно відкритих архівних фондів як в Росії, так і країнах Західного світу, короткий огляд яких вміщено нижче для розуміння загальної картини досліджуваної проблематики.

Абсолютна більшість архівних матеріалів з воєнної історії Радянського Союзу зберігаються у малодоступних фондах Архіву ВПА ВПС Росії ім. Ю. Гагаріна (м. Моніно), Архіву ВМС Росії (м. Санкт-Петербург), інших установ, що володіють документами воєнної пори. Більшою мірою освоєні фонди Російського державного воєнного архіву (м. Москва) й Центрального архіву Міноборони РФ (м. Подольськ).

В контексті розглядуваних країн Заходу, то в Центральному архіві Вашингтона присутні матеріали, з яких знято гриф «секретно», і які були опубліковані протягом останніх п'яти років. Аерофото та фотоматеріали, зроблені розвідкою Третього Рейху на східному фронті зберігаються у фондах американського Національного архіву Коледж-Парку в штаті Меріленд.

Масивна частина інформації про битви Другої світової війни зберігається у Бундесархіві в місті Кобленц, Німеччина. Ще один центр

великої концентрації архівних матеріалів з воєнних операцій знаходиться у німецькому архіві Бундесверу (Німецьких збройних сил). Там наявні фонди та збірки документів з операцій в ході воєн, у яких приймала участь Німеччина.

Об'єкт дослідження: Курська битва 1943 року як визначальна подія Другої світової війни.

Предмет дослідження: Сучасна історіографія, присвячена Курській битві у пострадянських країнах та країнах Західного світу: автори, головні тези, інтерпретації, дискусії.

Мета дослідження: Дослідити тенденції сучасної історіографії Курської битви. Для виконання цієї мети передбачається виконати наступні завдання:

1. Дослідити та охарактеризувати сучасний стан архівних матеріалів, які необхідні для проведення досліджень і написання історіографії, а також періодизацію історіографії.
2. Дослідити та проаналізувати сучасну історіографію, присвячену Курській битві у пострадянських країнах (РФ, Україна, Казахстан): авторів, головні тези, інтерпретації, дискусії.
3. Дослідити та проаналізувати сучасну історіографію, присвячену Курській битві у країнах Західного світу (ФРН, США, Велика Британія): авторів, головні тези, інтерпретації, дискусії.
4. Порівняти методом контент-аналізу дослідження науковців згаданих країн для визначення спільного/відмінного у головних тезах, інтерпретаціях, дискусіях.

Хронологічні рамки дослідження: 1989 р. – бер. 2020 р. – 4-ий етап досліджень досвіду Курської битви.

В основі методологічної бази дослідження – загальнонаукові принципи аналізу та синтезу і метод критичного аналізу джерел, включає дискурс-аналіз і контент-аналіз.

Географічні рамки: США, Велика Британія, ФРН, Казахстан, Україна, РФ.

Джерельна база: складається зі збірок матеріалів із загальнодоступних фондів Центрального архіву Вашингтона, Центрального архіву Бундесверу у місті Кобленець, Німеччина, Бундесархіву у Фрайбурзі, Центрального архіву Міністерства оборони РФ. Також залучено опубліковані збірки матеріалів по тематиці Курської битви: «“Огненная дуга”: Курская битва глазами Лубянки» та «Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 т. Том 3. Решающие битвы войны». Залучено усноісторичні джерела у вигляді інтерв'ю та відеолекцій.

Історіографія: залучено монографії американських дослідників Девіда М. Гланца та Джонатана Хауса «The Battle of Kursk»¹, Стівена Ньютона «Курская битва: немецкий взгляд»², британських дослідників Ллойда Кларка «The Battle of the Tanks: Kursk, 1943»³, Марка Гелі «Zitadelle: The German Offensive Against the Kursk Salient 4-17 July 1943»⁴ та Девіда Портера «5th Guards Tank Army at Kursk 12 July 1943»⁵, а також сучасних німецьких дослідників Романа Туппеля «Kursk 1943: The Greatest Battle of the Second World War»⁶ та Брюса Енріка «Tigers on the Steppe: Red Army Valor in the Battle of Kursk»⁷. Серед монографій російських істориків залучено праці Букейханова П.⁸ Жилина В. А. «Танкисты-герои 1943—1945 гг.»⁹, Замуліна Валерія «Прохоровка – неизвестное сражение великой войны»¹⁰, його ж «Забытое сражение Огненной

---

¹ House Jonathan M., Glantz David M. The Battle of Kursk. – Univ. of Kansas., 1999. – 485 p.;

² Ньютон Стивен Х. Курская битва: немецкий взгляд. М.: Яуза; «Эксмо», 2006. – 576 с.;

³ Clark Lloyd The Battle of the Tanks: Kursk, 1943. – London, 2011. – 497 p.;

⁴ Healy Mark Zitadelle: The German Offensive Against the Kursk Salient 4-17 July 1943. – Gloucestershire, 2010. – 400 p.;

⁵ Porter D. 5th Guards Tank Army at Kursk 12 July 1943. - Amber, 2011. – 192 p.;

⁶ Töppel Roman Kursk 1943: The Greatest Battle of the Second World War. – Warwick, “Helion”, 2018. – 184 p.;

⁷ Empric Bruce E. Tigers on the Steppe: Red Army Valor in the Battle of Kursk. - Independently published, 2020. – 152 p.;

⁸ Букейханов П. Курская битва, которую мы начали. – 2013, «Алгоритм», Москва. – 848 с.;

⁹ Жилин В. А. Танкисты-герои 1943—1945 гг. М., «Эксмо», Яуза, 2008. – С. 8-12.

¹⁰ Замулин В. Н. Прохоровка – неизвестное сражение великой войны. – М. : АСТ : Транзит-книга, 2005. – 734с.;

Дуги»¹¹, Ісаєва Олексія «Курская битва. Все о сражении, решившем судьбу Второй мировой»¹², Ніка Корниша «Курская битва. Величайшее в истории танковое сражение»¹³, Лопуховського Льва «Прохоровка без грифа секретности»¹⁴, а також монографії істориків-ревізіоністів: Соколова Бориса «Мифическая война. Миражи Второй Мировой»¹⁵, Солонина Марка «Фальшивая история»¹⁶ та Суворова Віктора «Тень победы»¹⁷.

Структура роботи зумовлена її метою та дослідницькими завданнями. Робота складається з двох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

---

¹¹ Замулин В. Н. Забытое сражение Огненной Дуги. - М., «Эксмо», 2009. 712 с.;

¹² Исаев А. В. Курская битва. Все о сражении, решившем судьбу Второй мировой. М. : Эксмо : Яуза, 2018. – 368 с.;

¹³ Корниш Н. Курская битва. Величайшее в истории танковое сражение. – М. «Центрполиграф», 2008. – 240 с.;

¹⁴ Лопуховский Л. Н. Прохоровка без грифа секретности. - «Эксмо», Яуза, 2005. – 608 с.;

¹⁵ Соколов Б. Мифическая война. Миражи Второй Мировой. – М., 2011, «Эксмо». – 352 с.;

¹⁶ Солонин М. Фальшивая история. - Яуза, «Эксмо», 2008. – С. 28;

¹⁷ Суворов В. Тень победы. – М., «Добрая книга», 2016. – С. 91-94;

Розділ I

Сучасна пострадянська історіографія про Курську битву (РФ, Україна, Казахстан)

1.1 Курська битва в історіографії Російської Федерації

Найбільше історіографічних досліджень опубліковано в Росії, оскільки битва на Курській дузі залишалась і залишається наріжним каменем колишньої радянської історіографії та сучасної російської в контексті побудови і просування «Великого міфу про перемогу Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні».

Міф, присвячений Курській битві, багато в чому заснований на двотомному дослідженні «Битва під Курськом», підготовленому Військово-історичним управлінням Генштабу Збройних сил СРСР в 1946-1947 рр. на основі короткого оперативного нарису 1943-44 рр. Двотомник був докладним викладом ходу бою під Курськом, особливо на рівні дивізій і полків.¹⁸

Загалом, у російській і здебільшого всій пострадянській історіографії виділяють чотири головних періоди дослідження тематики Курської битви. Кожен із етапів був детально описаний в кандидатській дисертації російського дослідника воєнних операцій в Другій світовій війні Замуліна Валерія Миколайовича «Оборонні бої радянських сухопутних військ на південному фасі Курської дуги Обоянський і Прохоровський напрямки (5-16 липня 1943 року), а також Петра Букейханова «Курська битва, яку ми почали».¹⁹ Запропонована цима дослідниками формула періодизації історіографії Курської битви є на даний момент загальноприйнятою.

Перший період (1943 - 1956 рр.), оскільки вже влітку 1943 року в Червоній армії був розпочатий процес по узагальненню досвіду війни. З

---

¹⁸ Коровин В. В. Особенности современной отечественной историографии Курской битвы / зб Международная научно-практическая конференция «Завершение коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны». – Оренбург, 2018. – С. 142-143.

¹⁹ Так само. – С. 145.

огляду на жорсткий ідеологічний контроль з боку радянської влади над цим дослідженням-узагальненням не було аналізу задумів і дій противника, його чисельності та втрат. Відсутня комплексна оцінка рішень і дій обох сторін на оперативно-стратегічному рівні, фактично приховувалися факти щодо помилкових рішень радянського командування.²⁰ В. Замулін у своєму дослідженні «Планування стратегічної наступальної операції "Полководець Румянцев" і реалізація її першого етапу військами Воронежського і Степового фронтів 3-8 серпня 1943 р.» зазначає, що весь дослідницький масив цього видання було засекречено, оскільки самі дослідження та збір інформації проводився на потреби внутрішнього використання Генштабом Червоної армії. Єдина захищена на початку 50-их рр. кандидатська дисертація полковника Д. Палевіча на тему операцій на Курській дузі: «Контрудар 5-ї гвардійської танкової армії під Прохорівкою у липні 1943 року теж була засекречена і на сьогоднішній день недоступна для дослідників.²¹

На другому етапі історіографії (1956 - 1968 рр.) зародились відмінні підходи до вивчення як війни в цілому, так і зокрема Курської битви. Однією з важливих рис цього періоду став деякий відхід радянських істориків від одностороннього висвітлення подій, натомість поступово розпочалось вивчення проблем і прорахунків, допущених як військово-політичним керівництвом держави, так і окремими воєначальниками на всіх рівнях, ба більше, дослідження проводилося здебільшого дослідниками з Генерального штабу військ СРСР. Найбільш значущими роботами цього періоду про події на Курській дузі стала монографія полковників Г. А. Колтунова, Б. Г. Соловйова «Курська битва» і збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 25-річчю перемоги у Курській битві під загальним редагуванням

---

²⁰ Букейханов П. Курская битва, которую мы начали. – 2013, «Алгоритм», Москва. – С. 5-6.

²¹ Замулин В. В. Планирование стратегической наступательной операции "Полководец Румянцев" и реализация её первого этапа войсками Воронежского и Степного фронтов 3-8 августа 1943 г. Автореф. Дис. К. и. н. // «Воронежский государственный аграрный университет имени императора Петра I». – Белгород, 2017. – С. 12;

генерал-майора І. В. Паротькіна.²²²³ Монографія полковників Г. А. Колтунова, Б. Г. Соловійова «Курська битва» заслуговує на окремі кілька слів, оскільки має ретельно зібраний, узагальнений і проаналізований історіографічний матеріал, сформований співробітниками Генерального штабу ЧА. Це дослідження до теперішнього часу є фактично довідковим в питанні викладки оперативно-тактичних думок і планів радянського командування; якісної і кількісної характеристики сил і засобів Червоної армії, зосереджених на Курському, Орловському і Белгородсько-харківському напрямках; розрахунку оперативного нагромадження на різних відтинках фронту; накази командування по дислокації та угруповання військ; опису повного ходу операцій; підготовки картографічних матеріалів.²⁴

Третій період (1968 - початок 1990-х рр.), за визначенням, характеризувався різновекторністю тенденцій у вивченні, як всієї історії війни, так і окремих її битв. З одного боку збільшилися напрямки науково-дослідної роботи істориків, збільшилася проблематика їх досліджень, був накопичений великий обсяг фактичних знань. Однак, почалося віддалення від методологічних та інших підходів, створених до 60-х років ХХ століття.²⁵ Характерними для цього часу були дослідження в яких не зрозумілий підбір фактологічного матеріалу та його походження, застосованої методології, відсутня конкретика у використаних джерелах, присутні значні за обсягом ідеологічні та художні вставки, а самі дослідження мають сумнівні наукове оформлення та стилістику.

---

²² *Коровин В. В.* Особенности современной отечественной историографии Курской битвы / зб Международная научно-практическая конференция «Завершение коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны». – Оренбург, 2018. – С. 142-143.

²³ *Замулин В. В.* Планирование стратегической наступательной операции "Полководец Румянцев" и реализация её первого этапа войсками Воронежского и Степного фронтов 3-8 августа 1943 г. Автореф. Дис. К. и. н. // «Воронежский государственный аграрный университет имени императора Петра I» . – Белгород, 2017. – С. 13-14

²⁴ Так само. – С. 14.

²⁵ *Замулин В. В.* Планирование стратегической наступательной операции "Полководец Румянцев" и реализация её первого этапа войсками Воронежского и Степного фронтов 3-8 августа 1943 г. Автореф. Дис. К. и. н. // «Воронежский государственный аграрный университет имени императора Петра I» . – Белгород, 2017. – С. 14-15.

Четвертий період історіографії (почався в 1990-і рр.), можна характеризувати як з принциповою та якісною зміною підходів до вивчення Курської битви. Він характеризувався плюралізмом думок, застосуванням новітніх форм і методів роботи дослідників. Більшість колишніх оцінок і висновків піддалися серйозному перегляду, формувалися нові погляди на ряд ключових подій.²⁶ Цьому посприяли значні відкриття доступу до архівних фондів Центрального архіву Міністерства оборони та Вашингтонського центрального архіву, куди були зведені реквізовані документи Третього Рейху з американської зони окупації. Їх відкриття призвело до своєрідного буму досліджень на пострадянському просторі воєнних операцій на Східному фронті.²⁷ Саме часові рамки четвертого періоду, який, по суті, триває і до сьогодні, є часовим простором в рамках якого і відбуватиметься це дослідження історіографії, присвяченій Курській битві.

Одним із найбільш цінних історіографічних матеріалів є донедавна закрите для широкого загалу видання «Вогняна дуга: Курська битва очима Луб'янки», підготовлене за матеріалами Центрального архіву ФСБ РФ (всі ці документи мають унікальний характер). Особливістю цього дослідження є застосування документів, що розкривають діяльність спецслужб щодо забезпечення проведення бойових дій на Курській дузі, архівних матеріалів, щодо проведених секретних операціях, контррозвідувальних операціях, щодо забезпечення безпеки тилового фронту радянських військ.²⁸ Разом із документами НКВД опрацьовані матеріали зі сховищ Головного управління контррозвідки «СМЕРШ». Зокрема, опубліковані матеріали про проведену

---

²⁶ *Замулин В. В.* Планирование стратегической наступательной операции "Полководец Румянцев" и реализация её первого этапа войсками Воронежского и Степного фронтов 3-8 августа 1943 г. Автореф. Дис. К. и. н. // «Воронежский государственный аграрный университет имени императора Петра I» . – Белгород, 2017. – С. 15-16.

²⁷ *Коровин В. В.* Особенности современной отечественной историографии Курской битвы / зб Международная научно-практическая конференция «Завершение коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны». – Оренбург, 2018. – С. 143.

²⁸ «Огненная дуга»: Курская битва глазами Лубянки. – М. : Московские учебники и Картолитография, 2003. – 480 с.

органами «СМЕРШ» операції з дезінформації нацистських військ з метою закрити від генералітету Вермахту підготовку до наступальних операцій на кількох напрямках силами трьох фронтів Червоної армії.²⁹

У 2012 році опублікований третій том фундаментального видання Міністерства оборони РФ «Велика Вітчизняна війна 1941-1945 років», що містить всебічний аналіз комплексу військових, економічних і зовнішньополітичних подій військового часу в хронологічних рамках з 30 вересня 1941 року до кінця 1943 року, включаючи Курську битву. За оцінкою самих авторів, вони зосередили свою увагу на найбільш важливих оперативно-стратегічних та оперативно-тактичних уроках досліджуваних подій. В розділі «Вогняна дуга» представлено типовий погляд на опис та хронологію проведення радянськими військами найвідоміших воєнних операцій з використанням сучасних методів дослідження та внаслідок чого дане видання використовується як наріжний погляд на військові кампанії Радянського Союзу у Другій світовій війні на Східному фронті.³⁰

Найбільш популярне дослідження про Курську битву, зроблене в роботах Петра Букейханова. Основні події Курської битви розглядаються в трьох книгах. За словами самого автора головною метою дослідження було: «Основний зміст проведеного дослідження Курської битви полягає у відповіді на наступні питання:

1) Чому при всьому багатстві вибору альтернативних варіантів дій протиборчими сторонами був обраний тільки той, який і привів до відомих наслідків?;³¹

2) Хто безпосередньо відповідає за правильний або неправильний вибір, зроблений в тій чи іншій оперативній ситуації». Особливістю його

---

²⁹ Быков А. В. Современная отечественная историография крупнейших сражений Великой Отечественной войны // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2014. № 4 (4).- С. 68.

³⁰ Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 т. Том 3. Решающие битвы войны. – Москва, «Кучково поле», 2012. – С. 525-576;

³¹ Букейханов П. Курская битва, которую мы начали. – 2013, «Алгоритм», Москва. – С. 12.

дослідження можна визнати альтернативні варіанти дій з планування по здійсненню операцій в ході Курської битви, не дивлячись на те, що це дослідження засноване на вже опублікованих документальних джерелах, мемуарах, воєнних хроніках.³²

Його дослідження «Курська битва, яку ми почали»³³, «Курська битва. Перелом. Бій на південному фланзі Курської дуги. Крах операції "Цитадель". Липень 1943 р.»³⁴, «Курська битва. Наступальна операція "Кутузов". Операція "Полководець Румянцев". Липень-серпень 1943 р.»³⁵ побудовані на феноменологічному методі, доволі насичені фактологічними вставками та статистикою, що засновані на мемуарах вищого генералітету обох штабів, воюючих армій, довідкова воєнна література для позначення головних специфічних термінів та понять. Дослідження містить короткий огляд хрестоматійних та найновіших досліджень як російської, так і західної історіографії. В роботі, зокрема, вперше зроблено спробу на базі порівняння статистичних матеріалів зі сховищ, а також і актуальних підрахунків окреслити втрати радянської та німецької армій у кожній з визначних військових операцій в ході Курської битви - операції Вермахту «Цитадель», Орловської і Белгородсько-Харківської наступальних операцій Червоної армії. Крім цього, Петром Букейхановим запропонований критерій, призначений для порівняння ретроспективної оцінки бойової майстерності противників при наступальних та оборонних операціях. Відповідно, за результатами досліджень про матеріальні та людські втрати і деяким іншим параметрам, які відображають об'єктивні просторові (геометрія операції) і тимчасові (строки

---

³² Букейханов П. Курская битва, которую мы начали. – 2013, «Алгоритм», Москва. – С. 12.

³³ Букейханов П. Курская битва. Перелом. Сражение на южном фланге Курской дуги. Крах операции "Цитадель". – М., «Центрполиграф», 2012. – 600 с.;

³⁴ Букейханов П. Курская битва. Наступление. Операция «Кутузов». Операция «Полководец Румянцев». Июль-август 1943. – Москва, «Центрполиграф», 2013. – 1438 с.;

³⁵ Быков А. В. Современная отечественная историография крупнейших сражений Великой Отечественной войны // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2014. № 4 (4).- С. 68;

вирішення бойових завдань) характеристики проведення зазначених вище операцій.

Особливу увагу дослідженню проблематиці Курської битви присвятив у своєму науковому доробку історик Валерій Миколайович Замулін, а найперше прохоровському етапу Курської битви «Прохоровка - невідомий бій Великої війни». За мету ставилося дослідити плани, цілі сторін, вибудувати щоденний хід бойових дій, уточнити хронологічні і територіальні межі битви. Однак, основна мета дослідження полягала в оцінці підсумків битви, їх впливу на результат всієї оборонної операції Воронезького фронту.³⁶ Важливим фактором повноти цього дослідження є наявність технічних характеристик бойових машин супротивників: радянського танку Т-34 «Победный», німецьких танків «Тигр-1» та «Пантера», протитанкові САУ, артилерію, котрі подаються не тільки із сухих цифр і фактів, а крім того, і підкріплення спогадами танкістів, старших офіцерів корпусів, даних зі звітів, нагородних листів. Валерій Замулін прийняв за необхідне включити в дослідження частково або в повному обсязі накази, бойові донесення, оперативні зведення, стенограми переговорів командування Воронезького фронту з керівництвом армій. Все це дозволило зробити в крайній мірі об'єктивне та багатостороннє дослідження, яке, по суті, стало хрестоматійним для зацікавлених у дослідженні тематики Курської битви.³⁷

Автор тривалий час працював в ЦАМО РФ, займався виявленням і систематизацією джерел по Прохоровському бою. При співучасті Валерія Замуліна у вивченні раніше недоступних матеріалів з фондів Другої світової війни цього архіву було вивчено понад 60 тисяч сторінок справ 6-ї гв. армій, 5-й гв. і 1-ї танкових армій, 2-ї повітряної армії, шести стрілецьких, восьми танкових, трьох повітряних корпусів, 12 стрілецьких і повітряно-десантних дивізій, 25 танкових, механізованих, мотострілкових і винищувально-

---

³⁶ Замулін В. Н. Прохоровка – неизвестное сражение великой войны. – М. : АСТ : Транзит-книга, 2005. – 734 с.

³⁷ Замулін В. Н. Прохоровка – неизвестное сражение Великой войны. – 2017, Яуза. – С. 7-12.

протитанкових бригад, кількох десятків окремих частин і підрозділів. В результаті сформувалася документальна база з історії битви.

Варто зазначити, що В. М. Замулін, дослідивши зазначений вище значний масив архівних документів ЦАМО РФ та інших джерел, в 2009 році захистив кандидатську дисертацію «Оборонні бої радянських сухопутних військ на південному фасі Курської дуги: Обоянський і Прохоровський напрямки (5-16 липня 1943 року)». Шляхом зіставлення розсекречених документів радянських та німецьких військових архівів в Новітній час В. М. Замулін детально розкрив хід бойових дій по кожній добі оборонної операції, стверджуючи, що контрнаступ Червоної армії 12 липня 1943 року завершився великими втратами для радянських військ, які значно перевищують офіційні дані за радянської доби.³⁸ У дисертації та інших опублікованих в різні роки монографіях автором наводяться розрахунки, які спростовують усталені в колишній історіографії статистичні дані про кількість танків, які взяли участь в бойових діях на Прохоровському напрямку, обґрунтованішою надається оцінка дій інших армій і з'єднань.³⁹ В останні роки історик активно займається проведенням порівняльного аналізу оборонних боїв на північному і південному фасах Курської дуги, а також детальним дослідженням нововідкритих документальних джерел про специфіку стратегічного планування та підготовки протиборчих сторін до літньої кампанії 1943 року. Його роботи активно публікуються та перекладаються за межами Росії.⁴⁰

Подіям під Прохоровкою присвячена робота полковника у відставці Льва Миколайовича Лопуховського «Прохоровка. Без грифу секретності». В цьому дослідженні запропоновано свіжу інтерпретацію на битву під Прохоровкою. Його робота побудована на основі аналізу і порівняння

---

³⁸ *Коровин В. В.* Особенности современной отечественной историографии Курской битвы / зб Международная научно-практическая конференция «Завершение коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны». – Оренбург, 2018. – С. 143-144.

³⁹ *Замулін В. Н.* Забытое сражение Огненной Дуги. М. : Яуза : Эксмо, 2009. - 712 с.

⁴⁰ *Быков А. В.* Современная отечественная историография крупнейших сражений Великой Отечественной войны // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2014. № 4 (4). - С. 68-69.

радянських і німецьких документів, в результаті чого докладно відновлюється хід Прохоровської битви, робиться висновок про те, що прийнята в радянській історіографії думка про однозначно досягнутий успіх є сумнівною, оскільки автор послуговується сучасними статистичними матеріалами, які в значній мірі змінюють картину втрат радянською армією в сторону збільшення.⁴¹ Варто відзначити наявність у дослідженні публікацій особистих спогадів учасників подій під Курськом.

До 65-річного ювілею Курської битви була видана книга доктора історичних наук, генерал-лейтенанта В. А. Жиліна «Танкісти-герої 1943-1945 рр.». На основі виявлених документальних джерел автор в дещо хвалебній інтонації представив бойові біографії командувачів танковими арміями і командирів рухомих з'єднань, які брали участь в Курській битві.⁴² Автор одним з перших ввів в науковий обіг масив нових документальних матеріалів про танкістів, удостоєних звання Героя Радянського Союзу за подвиги, здійснених на Курській дузі. Однак, використовуючи методи дослідження мікроісторії автор безапеляційно подає біографічний матеріал учасників битви, виключно в першу чергу як наслідок їх радянської свідомості, а мотивація боротьби була похідною від прорадянського героїзму та ніяк не інакше.⁴³

В контексті досліджень історіографії Курської битви неможливо не згадати доробок колишнього співробітника ГРУ, а сьогодні відомого історика-ревізіоніста Віктора Резуна «Суворова». У його дослідженні «Тінь Перемоги» на тему переосмислення подій на німецько-радянському фронті безпосередньо не містить погляду та оцінки самої Курської битви, однак за мету поставлено дослідити участь і місце маршала Георгія Жукова у битві під Курськом та оцінити його особистий вклад чи його відсутність під час операцій

---

⁴¹ Лопуховский Л. Н. Прохоровка без грифа секретности. М. : Эксмо : Яуза, 2005. – С. 5-15;

⁴² Жилин В. А. Танкисты-герои 1943—1945 гг. М. : Эксмо : Яуза, 2008. – С. 8-12.

⁴³ Коровин В. В. Особенности современной отечественной историографии Курской битвы / зб Международная научно-практическая конференция «Завершение коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны». – Оренбург, 2018. – С. 144-145.

Центрального та Воронежського фронтів з протидії силам Вермахту у критичний час. Автор послуговується спогадами як вищого оперативно-тактичного командування штабу військ обох фронтів, в першу чергу генерала Костянтина Рокосовського, так і спогадами рядових бійців, котрі вважають роль «маршала Перемоги» у цій битві значно завищеною ним у власних мемуарах. Відповідно, Віктор Суворов відзначає, що маршал Жуков необгрунтовано послуговується славою успіху під Курською дугою, оскільки відповідальність за всі рішення поклав на свого підлеглого – генерала Рокосовського, а сам у критичний період нацистського наступу був відсутній без поважних на те причин у найгарячішій точці фронту. У дослідженні в певній мірі наявні матеріали, які реконструюють останні години перед початком наступу Вермахту, а, отже, і початком Курської битви.⁴⁴

Варто згадати монографію ще одного видатного історика-ревізіоніста Марка Солоніна «Фальшива історія» у якій автор наводить докорінний перегляд статистичних матеріалів та відомостей стосовно втрат радянських військ у боях під Курськом, в тому числі втрат незворотніх (у частині, присвяченій Курській битві). Руйнується уявлення про незначні втрати Червоної армії в ході бойових операцій на Курській дузі у порівнянні з втратами Вермахту за аналогічний період часу. Зазначається, що загальні втрати Червоної армії склали 2 млн. 748 тис. чоловік, в тому числі незворотні (убиті і зниклі безвісти) – 694 тис. В той же час втрати Вермахту і військ «СС»: загальні – 709 тис. чоловік, в тому числі незворотні – 231 тисяча. Співвідношення загальних втрат: 3,8 до 1. Співвідношення незворотних втрат: 3,0 до 1. Оцінка такої кількості втрат та співвідношення жертв від М. Солоніна та від інших сучасних дослідників подій на Курській дузі викликали значну внутрішньоросійську дискусію в історіографії серед дослідників битв на Східному фронті.⁴⁵

---

⁴⁴ Суворов В. Тень Победы. – М., «Добрая книга», 2016. – С. 91-94;

⁴⁵ Солонин М. Фальшивая история. - Яуза, «Эксмо», 2008. – С. 28;

В інтерв'ю Дмитру Гордону Марк Солонін наводить альтернативну версію причин військової поразки Вермахту на Курській дузі: причиною зазначається, що в ті самі дні англійською стратегічною бомбардувальною авіацією було знищено головне місто-порт Третього Рейху – Гамбург, знищивши за 3 доби 200 000 інфраструктурних об'єктів та 20 000 осіб внаслідок бомбардувань та викликаних ними масштабних пожеж. Саме тому, на думку дослідника, увага нацистського верховного командування була зміщена з операцій на Курській дузі до подій в цьому місті.⁴⁶

У 2013 році вийшла книга кандидата історичних наук Олексія Ісаєва «Курська битва. Перша ілюстрована енциклопедія», в якій автор звертає увагу на окремі аспекти, які не досліджувались раніше пострадянськими істориками. Наприклад, дає детальну оцінку матеріально-технічного та кадрового потенціалу військ противника. При підготовці видання О. В. Ісаєв використав не тільки документи ЦАМО РФ, але і трофейні матеріали з архівних фондів про Другу світову війну в США.⁴⁷ У 2018 року книга була перевидана під назвою «Курська битва. Все про битву, яка вирішила долю Другої світової війни». В ній наявна велика кількість порівняльних таблиць, в яких вміщена статистична характеристика задіяної техніки з обох сторін, фотокарток місць пам'яті, схем та креслень. Не дивлячись на енциклопедичний характер видання, присутній глибокий аналіз співвідношення сил сторін та дослідження стратегічних планів обох сторін.⁴⁸

Заслуговує на увагу монографія воєнного історика Ніка Корниша «Курська битва. Найвеличніша в історії танкова битва. Липень 1943», в якій присутні свідченнями учасників боїв як з радянської, так і з німецької сторони. Наводяться раніше невідомі факти про роль авіації в цій битві, характеристика

---

⁴⁶ Інтерв'ю з Солоніним М. від 10 жовтня 2019 року, м. Київ. Інтерв'юер: Дмитро Гордон. – 1 год. 22:45 хв. – 1 год. 23:28 хв. / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=wrUq7QQOkZA&t=5016s>, відвідано 05.05.2020.;

⁴⁷ *Исаев А. В.* Курская битва. Все о сражении, решившем судьбу Второй мировой. М., «Эксмо», Яуза, 2018. – С. 360-367;

⁴⁸ Так само. – С. 10-59;

техніки протиборчих сторін, а також рідкісні фотокартки з архівних матеріалів. Вагомим елементом монографії є спроба автором поетапного, майже щоденної реконструкції ходу оборонних і наступальних операцій протиборчих сторін. Велику частину дослідження присвячено питанню кадрового формування танкових з'єднань Вермахту та «СС» і Червоної армії під Курськом. Автором проводиться власна спроба інтерпретації Курської битви та втрат сторін, крім того, ще хочеться відзначити наявність розділу, присвяченого танковим асам Вермахту, які приймали участь у боях проти радянських військ на Курській дузі.⁴⁹

В дослідженнях доктора історичних наук В. В. Коровіна досліджено діяльність партизанських з'єднань та загалом Руху Опору в районі проведення операцій на Курській дузі, приділено значну увагу заходам з підготовки партизанської боротьби в Курській області напередодні і в період битви, досліджені дії військ НКВД з охорони та контролю тилу Центрального фронту Червоної армії, розкриваються особливості діяльності в боях літа 1943 р окремих частин і з'єднань ЧА.⁵⁰

Проблемі транспортного забезпечення радянських військ напередодні і в період Курської битви та ролі в цьому процесі залізничників присвячені роботи кандидата історичних наук А. Н. Манжосова. Дослідження надає змогу оцінити неочевидний вклад не стільки безпосередньо солдатів та командних кадрів Червоної армії, скільки представників Трудового фронту Радянського Союзу та їхній вклад у забезпечення всім необхідним передових частин, забезпечення транспортного зв'язку та іншої необхідної для загального успіху діяльності.⁵¹

---

⁴⁹ Корниш Н. Курская битва. Величайшее в истории танковое сражение. – М. «Центрполиграф», 2008. – 240 с.;

⁵⁰ Замулин В. Наступальная операция "Полководец Румянцев" и реализация её первого этапа войсками Воронежского и Степного фронтов 3-8 июля 1943 р. – Белгород, 2017. – С. 3-13.;

⁵¹ Манжосов А. Н. Железнодорожные войска и спецформирования Народного комиссариата путей сообщения Воронежского фронта в период Курской битвы и освобождения Левобережной Украины // Их подвиг жив, неповторим и вечен : материалы

До 75-річчя Курської битви в рамках опрацювання досвіду воєнних операцій відбулася конференція «Курська битва: погляд з ХХІ століття» у Москві. За результатами цієї події вийшла збірка, яка вміщує останні історіографічні доробки російських дослідників Другої світової війни, зокрема варто виділити В. С. Христофорова «Курська битва. Нові документи про діяльність розвідки»; М. Ю. Мягков «Міжнародний аспект Курської битви і її вплив на взаємини між союзниками»; М. Є. Морозов «Правда і вигадки про війну. Проблеми вивчення Курської битви в дослідженнях зарубіжних військових істориків». У секції «Курська битва: воєнно-історичний аспект» наявні важливі роботи та змістовні дослідження, зокрема А. В. Усикова «Стратегічне керівництво Збройними силами СРСР в ході Курської битви» та Д. В. Суржика «Історія Курської битви в новітніх російських і німецьких фундаментальних дослідженнях». У секції «Війна і суспільство» варто виділити наступні дослідження: К. В. Яценко «Тил в Курській битві: діяльність місцевих органів влади і цивільного населення з надання допомоги дієвій армії»; Г. А. Аванесова «Порівняльний аналіз російського і німецького культурно-психологічного типу в битвах Великої Вітчизняної війни» та дослідження І. І. Черних «Морально-психологічне забезпечення бойових дій радянських військ в Курській битві».⁵²

В. С. Христофор у дослідженні «Курська битва. Нові документи про діяльність розвідки» надає комплексну оцінку організації радянським командуванням систему збору інформації на території, зайнятій нацистською окупацією, а також диверсійні заходи, направлені на зрив поставок техніки та живої сили із Західних регіонів України та Білорусі до Брянська, де організовувався штаб керування операцією «Цитадель» з наступу під Курськом. Наведено принципи формування диверсійних загонів, реформи та особовий склад, їх взаємодію зі штабами Центрального та Західного фронтів,

---

межрегиональных краеведческих чтений / ред. кол.: Г. В. Ветрова (рук. проекта), А. Н. Манжосов, Н. С. Тевосян. - Курск, 2018. - С. 10—16.;

⁵² Курская битва: взгляд из XXI века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – 202 с.

кількість знищених ешелонів з технікою, припасами, живої сили та інфраструктури для операції під Курськом, організація доставки документованої інформації радянської агентурної мережі із-за фронтової зони та її опрацювання Ставкою головнокомандувача.⁵³

Дослідження М. Ю. Мягкова «Міжнародний аспект Курської битви і її вплив на взаємини між союзниками» цілком присвячено ролі результату Курської битви у формуванні стосунків СРСР із союзниками по коаліції – США та Великою Британією. Курську битву подано як головний аргумент у зміні на користь радянської влади поглядів Франкліна Д. Рузвельта та американської дипломатії загалом, які до цього ставили під сумнів бажання СРСР продовжувати війну з Третім Рейхом, зважаючи на паралель з 1918 роком. Наведено і ряд позитивних моментів у допомозі союзних сил з наданням розвідувальної інформації про підготовку Вермахту до наступу на Курському виступі, а також техніко-тактичну характеристику новітнього нацистського танку «Тигр І», який згодом вперше був масово використаний у боях під Курськом.⁵⁴

Праця А. В. Усикова «Стратегічне керівництво Збройними силами СРСР в ході Курської битви» дає змогу зрозуміти принципи переведення функціонування державних інституцій на воєнні рейки, адаптацію планування розподілу матеріальних і нематеріальних ресурсів з метою якомога якіснішого ведення бойових дій. Дослідження проводилося з описом схеми взаємодії радянських органів влади в умовах війни, а також їх практичну діяльність на прикладі підготовки до Курської битви. Загалом надано інформацію про кадрову забезпеченість фронтів Червоної армії: Брянського, Степового, Західного, Воронежського, Південно-Західного, також принципи їх формування та структуру. Наостанок, автор вирізняє особливу увагу Сталіну як лідера, чий

---

⁵³ Христофор К. С. Курская битва. Новые документы о деятельности разведки // Курская битва: взгляд из XXI века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – С. 31-44;

⁵⁴ Мягков К. Ю. Международный аспект Курской битвы и ее влияние на взаимоотношения между союзниками // Курская битва: взгляд из XXI века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – С. 44-47;

рішення першочергово безкомпромісно лягли в основу остаточного розгрому нацистських військ.⁵⁵

Дослідження К. В. Яценко «Тил в Курській битві: діяльність місцевих органів влади і цивільного населення з надання допомоги дієвої армії» уможлиблює проаналізувати організацію тилового забезпечення фронтів Червоної армії у переддень Курської битви. Форми взаємодії воєнної та цивільної радянської адміністрації на відвоєнованих у Вермахту території, окрему увагу приділено питанню організацій призову місцевого населення, а також трудову зайнятість цивільних громадян будь-якого віку та статі на потреби частин Червоної армії у вигляді відновлення інфраструктури, будівництва бліндажів, риття окопів, протитанкових ровів та ін. Досліджується проблематика набору та діяльності так званих винищувальних батальйонів, створених з числа місцевого населення призовного віку, автор надає їм виняткову характеристику як вкрай позитивну форму допомоги регулярним частинам у «підтриманні» тилового порядку. Це дослідження викликає ряд запитань, особливо в контексті аргументів з числа статистичних матеріалів, в першу чергу в оцінці втрат радянських військ в сторону значного зменшення.⁵⁶

Праця Г. А. Аванесова «Порівняльний аналіз російського і німецького культурно-психологічного типу в битвах Великої Вітчизняної війни» зроблена на основі компаративного методу за участі психологічних та історичних дисциплін з метою встановити характерні риси поведінки російських та німецьких солдатів у битвах на Східному фронті: під Москвою, Сталінградом та Курськом. Описуючи поведінку німецьких рядових солдат та офіцерського складу, автор надає наступну оцінку подіям:

Якщо говорити про масовий бойовий тип німців, то в операціях Курської битви їх представники, а це в багатьох випадках були елітні частини, продовжували демонструвати вольовий натиск, військову майстерність, дисципліну, хоча у них вже не було тої наснаги, яка виявлялася в перші періоди війни. Але на початку боїв на

---

⁵⁵ Усиков А. В. Стратегическое руководство Вооруженными силами СССР в ходе Курской битвы // Курская битва: взгляд из XXI века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – С. 52-58;

⁵⁶ Яценко К. В. Тыл в Курской битве: деятельность местных органов власти и гражданского населения по оказанию помощи Действующей армии // Курская битва: взгляд из XXI века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – С. 113-118;

північному фасі – Понирі і південному – у Прохоровки німецькі військовослужбовці виявляли колективну завзятість і прагнення перемогти.⁵⁷

Щодо діяльності російськи бійців, то автором зазначається успішна оперативно-тактична спільна робота генералітету та солдатів, яка багато в яких аспектах була проведена вперше, і у висновку призвела до успіху радянських військ під Курськом, в той же час остаточно мала зруйнувати поверхове уявлення Вермахту про неспроможність російських солдат вести бойові дії влітку, мати тактичну гнучкість та виступати організованою силою. Дослідження не враховує особливості типології бійців не російських національностей, хоча й під Курськом приймало участь чимало національних частин, сформованих із призовників інших республік. Також виникає сумнів компетентності опертя автора на оперативно-тактичну оцінку діяльності 5-ої танкової армії під Прохоровкою від її командувача Павла Ротмістрова без альтернативних джерел.⁵⁸

Дослідження І. І. Черних «Морально-психологічне забезпечення бойових дій радянських військ в Курській битві» не має характерних для наукової праці конкретних матеріалів, а скоріш нагадує агітаційний виступ, який мусить ствердити максимальну відданість радянським ідеалам і виключну жертвність радянських бійців разом із наступними джерелами «натхнення»:

В ході оборонних боїв на Курській дузі, під Києвом і Мінськом, Смоленськом і Москвою, Севастополем і Одесою, Сталінградом і Ленінградом, велика увага приділялася пропаганді славних бойових традицій Збройних сил країни, ратних подвигів воїнів Вітчизни в боротьбі з іноземними загарбниками на льоду Чудського озера, Куликовому полі, Бородинській битві. В героїчній історії бійці і командири знаходили джерело бойової наснаги, черпали сили для ведення важких боїв. В оборонний період командири, політпрацівники активно використовували й інші форми і методи зміцнення морально-психологічного стану військ. Ефективним засобом

---

⁵⁷ Аванесов Г. А. Сравнительный анализ русского и немецкого культурнопсихологического типа в битвах Великой Отечественной войны // Курская битва: взгляд из XXI века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – С. 125;

⁵⁸ Так само. – С. 126-129;

впливу на них в даних умовах були особисте спілкування з підлеглими, теплі задушевні бесіди в траншеї, моральна і фізична підтримка у важкі хвилини бою. Великий вплив на солдатів надавав особистий приклад командира, політпрацівника, коли вони разом з підлеглими на поле бою мужньо билися, часто героїчно гинули в бою.⁵⁹

Автор в аргументах даної вище тези послуговується мемуарами Георгія Жукова, а також наводить сумнівні твердження стосовно результатів окремих боїв в рамках Курської битви, статистичні матеріали, ба більше, не має конкретних посилань на спогади рядових бійців взагалі.⁶⁰

В той же час відомий російський історик Михайло Соколов у авторській монографії «Міфічна війна. Міражі Другої світової війни» в контексті дослідження проблематики Курської битви зазначає, що в Державному архіві при президенті РФ зберігається справа-донесення, створена комісією, скликаною за рішенням Ставки головнокомандувача на чолі з Георгієм Маленковим. Комісію створили з метою розслідування тактичних та командно-оперативних рішень генерал-лейтенанта Павла Ротмістрова (командувача силами Червоної армії під Прохоровкою), які призвели до значних втрат у живій силі та техніці, а також провалу стратегічних планів радянського військового керівництва з наступу на цій ділянці фронту. У згаданому звіті комісії, представленому Сталіну в серпні 1943 року, бойові дії військ 5-ої танкової армії на чолі з П. Ротмістровим 12 липня під Прохоровкою названі зразком невдало проведеної операції.⁶¹ Доступ до цього звіту раніше був відкритий, але на сьогоднішній день з причини зміни політики пам'яті в Росії, а також внутрішніми кадровими та ідеологічними чистками в середині

---

⁵⁹ Черных И. И. Морально-психологическое обеспечение боевых действий советских войск в Курской битве // Курская битва: взгляд из XXI века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – С. 167-168;

⁶⁰ Так само. – С. 166-169;

⁶¹ Інтерв'ю з Борисом Соколовим від 12 липня 2013 р.; м. Москва. Інтерв'юер: Олександр Гостев / Електронний ресурс: <https://www.svoboda.org/a/25040136.html>, відвідано 05.06.2020.

Державного президентського архіву доступ до згаданого звіту Маленкова заборонений з пояснення як «небажаний».

В сучасній історіографії Російської Федерації, присвяченій Курській битві, наявно чимало досліджень, котрі проводилися з метою полеміки всередині «історичного цеху» та із західною історіографією з цієї тематики. Всередині російської історичної науки тривають дискусії між ліберальними істориками та істориками-продовжувачами радянської традиції історіописання, котрі зазвичай підтримуються державою та, відповідно, державною пропагандою.

Доктор історичних наук Георгій Іполітов у своїй праці, присвяченій 75-річчю битви під Курськом «Вогняна дуга під вогнем фальсифікаторів» піддає критиці погляди на цю подію «ліберальних істориків», в першу чергу Віктора Резуна «Суворова», який за тезами дослідника відверто солідаризується із західною історіографією у своїх оцінках Курської та інших «успішних» військових операцій ЧА на Східному фронті, звинувачує його у зраді вітчизні, а також загалом критикує вектори розвитку думок російської історіографії, починаючи з 90-их років ХХ століття.⁶² Також підпадає під критику Г. Іполітова дослідження російського дослідника Гавриїла Попова «Курська битва. Ціна перемоги» про результати Курської битви, критикуючи його тези про причини загального успіху радянських військ у боях на Курській дузі. Гавриїла Попова звинувачують у непрофесійному підході до досліджуваної ним теми, оскільки він є професором економічних, а не історичних наук, а, отже, не має необхідних «чесному історичному» знань та навичок у дослідженні важливих історичних подій. Г. Іполітовим критикується його погляд на результати Курської битви як наслідок десантної операції американо-британської експедиції на чолі з генералом Дуартом Ейзенхауером та їх висадки на острові Сицилія, що примусило німецьке верховне командування

---

⁶² *Ипполитов Г. «Огненная дуга» под огнём фальсификаторов. К 75-летию Курской битвы // Вестник Самарского научного центра Российской академии наук. – т. 20. №3(2). – Самара, 2018. – С. 434.*

зняти частину військ з-під Курська та відправити їх на нововідкритий фронт в Італію, що у підсумку надало перевагу радянським військам у стратегічному наступі на Східному фронті.⁶³

Подібну критику, але тільки в бік західної історіографії проводить інший сучасний російський історик Олександр Падерін, у своєму дослідженні «Курська битва в оцінках західної історіографії». Автор підкреслює, що фундаментом для формування уявлень більшості західних істориків про події на радянсько-німецькому фронті влітку 1943 року з'явилися підготовлені за завданням Військово-історичної служби армії США розробки полонених нацистських генералів і вищих офіцерів. Крім того, просувається теза, що найбільш об'єктивна оцінка діяльності Червоної армії у Західному світі була надана одразу впродовж кількох років після завершення Другої світової війни, згодом, за невеликим винятком «західна історіографія вдягла «темні окуляри» Холодної війни, де «фальсифікуючи історію Другої світової війни, західні автори прагнуть всіляко применшити значення видатної перемоги Червоної армії в 1943 році». При цьому або взагалі замовчують про Курську битву, або говорять про неї значно применшено і некоректно, намагаючись «нав'язати» своїм адресатам переконання, ніби Курська битва – це звичайний, нічим не примітний етап Другої світової війни.⁶⁴

Щодо сучасної західної історіографії Олександр Падерін наводить наступну тезу:

Дослідження західних істориків характеризуються відсутністю достовірних даних про втрати протиборчих сторін на різних етапах битви. Правда, щодо німецької сторони даний недолік був частково усунений ... Як свідчить аналіз західної літератури, між методологічними засадами вивчення західними авторами історії Курської битви є певні відмінності. Однак, майже всі їх дослідження, за рідкісним винятком, є в першу чергу різними інтерпретаціями подій, які вільно чи мимоволі відображають ідеологічні позиції авторів в оцінці історії.⁶⁵

---

⁶³ *Ипполитов Г.* «Огненная дуга» под огнём фальсификаторов. К 75-летию Курской битвы // Вестник Самарского научного центра Российской академии наук. – т. 20. №3(2). – Самара, 2018. – С. 437 – 441.

⁶⁴ *Падерин А.* Курская битва в оценках западных историков // История. – Екатеринбург, 2011. – С. 94.

⁶⁵ *Падерин А.* Курская битва в оценках западных историков // История. – Екатеринбург, 2011. – С. 96-98;

Отже, російська історіографія надала світові найбільше відомостей про Курську битву, велику кількість інтерпретацій та досліджень багатьох аспектів у питанні організації операцій під Курськом. Сучасні тенденції ґрунтуються на дослідженнях-ревізіях російських авторів, присутні дискусії в оцінках втрат та причинно-наслідкової дії саме такого розвитку подій на Курській дузі і місця та значення у світовій історії та історії Другої світової зокрема.

1.2 Курська битва в історіографії України

В Україні дослідження історії битв та операцій на період Другої світової війни є доволі популярним та опрацьованим, але здебільшого досліджувалися битви та операції, що проводилися безпосередньо на території України, однак замало приділялося операціям за межами колишньої УРСР, до яких відноситься і Курська битва як сукупність військових операцій. Провідне місце у вітчизняній історіографії займає комплексне дослідження співробітника Інституту історії НАН України Грицюка В. «Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України», де окрім інших операцій значну увагу приділено і Курському етапу війни.⁶⁶ Автор приділяє значну увагу організації та стратегічному плануванню операцій «Полководець Румянцев», а також Орловської та Харківсько-Белгородської наступальних операцій, проведено дослідження ступеня залученості наступальних фронтів Червоної армії, стратегічної переваги радянських військ, а також підрахунок кількості залученої техніки супротивниками. Великий акцент зроблений на допомозі під час Курської битви від радянських партизан, котрі за оцінками автора вклали значну віху до загального результату бою.⁶⁷

В історіографії пострадянського простору дослідження здебільшого проводилися виключно під кутом успіхів Червоної армії, котра розглядалася

---

⁶⁶ Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / Валерій Грицюк ; ред. кол.: В. А. Смолій (голов. ред.) [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Київ, 2010. – С. 82-85;

⁶⁷ Так само – С. 84-85.

як сила, що особисто контролювала темп і напрямки «звільнення» територій нацистської окупації. В контексті звернення до кута виміру Вермахту та його стратегічних успішних операцій дуже корисним є дослідження М. К. Подгайка, Ф. І. Сороки «Другий танковий корпус СС у Курській битві», адже це дослідження надає можливість оцінити що із запланованої наступальної операції «Цитадель» нацистському командуванню вдалося втілити в життя.⁶⁸ Автори відзначають високий рівень моральної вишколеності та відданості кадрового складу дивізій «СС», залучених до операції, оскільки саме солдати «СС» вважалися найбільш відданими ідеям Третього Рейху.⁶⁹ Дослідники підкреслюють, що цей фактор підвищеної дисципліни надав можливість втілити в життя окремий намір нацистського командування просунути вперед на 30 км та змусити радянські війська відступити, а також здобути перемогу на окремих ділянках фронту, зокрема в районі Прохоровки. Велика увага приділяється успішному початку німецького контрнаступу в перші дні липня, бою під Прохоровкою, а також успішним тактичним маневрам німецької армії. Наводиться підрахунок залученої техніки з німецького боку втрат у живій силі та техніці за кожен день операції.⁷⁰

Донецький історик П. Добров захистив дисертацію, а згодом на її базі видав монографію, присвячену дослідженню створення та комплектації добровольчих збройних формувань як помічних з'єднань у прифронтовій зоні Червоної армії. Досліджується особовий склад таких з'єднань, загальні принципи створення та функціонування таких частин, матеріально-технічне забезпечення ополчень.⁷¹ Дослідження також стосується участі цих слабкозабезпечених з'єднань у оборонних та наступальних операціях

---

⁶⁸ Подгайка М. К., Ф. І. Сороки Другий танковий корпус СС у Курській битві // Грані. Історія Вип. № 11 (103) листопад 2013, Маріуполь. – С. 31-32.

⁶⁹ Так само. – С. 32-33.

⁷⁰ Так само – С. 34-37.

⁷¹ Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. – Т.1. – К., 2010. – С.83–142; Стецкевич В.В. Вітчизняне історіописання війни 1939–1945 рр. (деякі проблеми методології) // Сторінки воєнної історії України. – К., 2006. – Вип.10. – Ч.1. – С.78-79;

радянських військ по всій лінії фронту, стверджуючи ненавченість особового складу таких з'єднань та відсутності необхідної кваліфікації. Окрему увагу приділено питанню масово-політичної роботи серед бійців народного ополчення, а також особливості їх діяльності відповідно регіонів бойових дій.⁷² Участь таких добровольчих формувань (так званих, ополчень) та винищувальних батальйонів у битвах на Курській дузі розвинув інший дослідник – Георгій Пілішвілі у власній дисертації «Добровольчі воєнізовані формування в роки Великої Вітчизняної війни: на прикладі народного ополчення і винищувальних батальйонів Курської області».⁷³

Дослідники з Українського інституту національної пам'яті також проводили роботу в рамках проекту «Війна і міф: невідома Друга світова» 2014 року видання під загальним керівництвом тодішнього директора інституту історика Володимира В'ятровича. Остаточне видання має розподіл на міфи, породжені радянською історіографією та публікаціями про події Другої світової війни, одним з таких є міф про битву під Прохоровкою як найбільшу танкову битву в історії, а також про битву, за результатами якої радянські війська здобули перемогу та завдали нацистським військам істотних втрат, де взагалі битва під Прохоровкою стала визначальною складовою всього успіху радянських військ під Курськом.⁷⁴ Таким чином, дослідження Інституту національної пам'яті має унікальність в тому, що предметом дослідження є сконструйований радянською пропагандою міф, причини його появи та аргументація, а не кількість військової техніки, втрат, особливостей місцевості, планів головного командування та інше. Дослідник та співробітник Українського інституту національної пам'яті Сергій Рябенко, який займався дослідженням цього міфу в рамках всього проекту висуває тезу, що найбільша

---

⁷² *Добров П.В.* Народное ополчение в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. В 2-х т. – Донецк, 1994. – 452 с.

⁷³ *Пилишвили Г.* Добровольчі воєнізовані формування в роки Великої Вітчизняної війни: На прикладі народного ополчення і винищувальних батальйонів Курської області Автореф. дис к. і. н. 07.00.02. – Москва, 2005. – 236 с.

⁷⁴ *Війна і міф. Невідома Друга світова / За ред. В. В'ятровича.* – Київ, "Клуб Сімейного Дозвілля", 2016. – 272 с.

танкова битва німецько-радянської війни відбулася на початку війни, тобто в 20-их числах червня 1941 року на території Галичини та Волині. В ній були задіяні бронетанкові з'єднання у загальній кількості понад 3 700 одиниць техніки одночасно з обох сторін. Ця битва закінчилася безпеліційною поразкою радянських військ.

С. Рябенко підкреслює:

Акцентуючи увагу на битві під Прохоровкою, радянська пропаганда залишає за лаштунками іншу танкову битву. Вона відбулася влітку 1941 року на території Західної України у районі міст Дубно, Броди та Луцьк. Але за радянських часів шукати подробиць про неї було справою марною. Якщо в офіційній історіографії вона і згадувалася, то лише мимохідь.⁷⁵

Сергій Рябенко проводить власне дослідження виходячи із порівняльної статистики залученої техніки, яка твердить взагалі не на користь битви під Прохоровкою. Проте, варто зазначити, що 5-та танкова армія Павла Ротмістрова, котра приймала участь у Прохоровському бою також зазнала великих втрат, через що Йосип Сталін мав бажання змістити П. Ротмістрова з посади командуючого та віддати його під трибунал, інкримінуючи йому безвідповідальність при плануванні та веденні бойових дій.

Іншою аргументацією на користь тези про прикриття однієї битви іншою була побудова загального радянського наративу про образ Другої світової війни виключно як переможної, а тому радянська пропаганда стверджувала, що нібито на початку війни Вермахт за кількістю та якістю танків значно переважав Червону армію. З цього приводу Сергій Рябенко пише:

Через це чимало людей й досі вірять, що майже неозброєні радянські солдати зупиняли армади німецьких танків зв'язками гранат або ж просто пляшками з запальною сумішшю. Вписати у цей образ велику за масштабом танкову битву червня 1941 року було складно. Так само складно пояснити, чому ця битва завершилася такою поразкою, якщо нею керував сам «Маршал Перемоги» Георгій Жуков. Загальний образ Курської битви як успішної надавав можливість змістити

---

⁷⁵ Рябенко С. Міф №14 Найбільша танкова битва війни відбулась під Прохорівкою у 1943 році // Війна і міф. Невідома Друга світова / За ред. В. В'ятровича. – Київ, "Клуб Сімейного Дозвілля", 2016. – С. 78;

погляд суспільства з абсолютно провальних операцій і прорахунків вищих радянських військових і політичних керівників початкового етапу війни.⁷⁶

В нашій країні дослідження Курської битви не мають значної зацікавленості, дослідження проводяться скоріш під кутом прологу до операцій на території України. Крім того, наявні дослідження з меморіальної пам'яті та ліквідації міфів щодо Курської битви. Проте, наявні змістовні довідкові та енциклопедичні дослідження з тематичної проблематики.

1.3 Курська битва в історіографії Республіки Казахстан

В історіографії Казахстану Новітнього часу переважають мотиви дослідження біографії та військового шляху казахів-героїв Радянського Союзу, з'єднань, сформованих з казахів, а також працівників Трудового фронту, долі казахських військовополонених, історія участі в русі Опору.

Під керівництвом казахстанського вченого, академіка Манаша Кабашевича Козибаєва було дослідження щодо проблем історії створення національних формувань у складі Червоної армії в роки війни. Цю маловивчену тему історик висвітлив у співавторстві з професором Р. Каратаєвим в роботі «Національні військові формування в республіках Середньої Азії і Казахстану (1941-1945 рр.) 2000-го року видавництва.⁷⁷

Крім того, проведено дослідження про національні з'єднання Червоної армії, які готувалися для поповнення та які знаходилися в боях інтернаціональних за складом казахських частин. Так, наприклад, дослідження про 100-у національну стрілецьку казахську бригаду для поповнення 8-ої гвардійської дивізії імені І. В. Панфілова.⁷⁸

---

⁷⁶ *Рябенко С.* Міф №14 Найбільша танкова битва війни відбулась під Прохорівкою у 1943 році // *Війна і міф. Невідома Друга світова / За ред. В. В'ятровича.* – Київ, "Клуб Сімейного Дозвілля", 2016. – С. 79-80;

⁷⁷ *Козыбаев М. К.* Национальные войсковые формирования в республиках Средней Азии и Казахстана (1941-1945 гг.) // *Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски.* В 2-х книгах. Книга 2. – Алматы, Гылым, 2000. – С. 303-316.

⁷⁸ *Ибраев С. И., Карагуйшиев М. К.* М. К. Козыбаев как исследователь вопросов изучения Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Астана, 2014. – С. 4

Значну роль в казахстанській історіографії зіграла публікація Кайдара Сейсембаевич Алдажуманова «Історія війни 1941-1945 років і Казахстан: білі плями і проблеми». Автор статті позначив ключові проблеми історії «Великої Вітчизняної війни», визначив проблематику і перспективи науково-дослідних напрямків, в тому числі в тематиці про Курську битву.⁷⁹

Важливе дослідження провела кандидатка історичних наук Асанова Салтанат Аміргалієва «Про основні фактори поведінкової мотивації воїнів казахських національних військових з'єднань в роки війни 1941 – 1945 рр.». Це дослідження є унікальним, оскільки надає інформацію про мотивацію представників не російських народів захищати інтереси Радянського Союзу, «жертвуючи усім», яка ґрунтувалася, за тезою авторки, на визнанні «радянської ідентичності» в тому числі і казахами, акцентується увага на участі казахів у всіх визначальних битвах і подіях Другої світової війни і Курської битви, зокрема.⁸⁰

Детальну участь в операціях Червоної армії на Курській дузі представників казахської національності дослідили кандидатка історичних наук, співробітниця Воєнного інституту КНБ РК Гайна Шаймерденова та дослідник Жават Габдулкафеев, які здійснили комплексну реконструкцію участі воїнів казахів у радянських військових операціях під Курськом «Полководець Румянцев», Белгородську наступальну операцію та операцію «Кутузов». Досліджено бойовий шлях 8-ої дивізії та 31-ої дивізії, в яких командний і рядовий склад налічував велику кількість вихідців із Казахстану, а також пілотів визначних екіпажів винищувальної авіації.⁸¹

---

⁷⁹ Алдажуманов К. С. История войны 1941-1945 годов и Казахстан: «белые пятна» и проблемы // Социогуманитарная наука Казахстана. Алматы, 2011. – С. 203-217.

⁸⁰ Асанова С. А. Об основных факторах поведенческой мотивации воинов казахских национальных войсковых формирований в годы войны (1941-1945) // World of Great Altay. Вип. 5(2) 2019, Алматы. – С. 281-283;

⁸¹ В Курской битве казахстанцы проявили героизм и мужество - «круглый стол» в Алматы // Закон. Kz. - 22 августа 2008. – Электронный ресурс: <https://www.zakon.kz/118910-v-kurskoj-bitve-kazakhstancy-projavili.html>, відвідано 10. 05. 2020.;

З нагоди 75-річниці Курської битви створено доклад про роль казахів у цій події авторства Гайни Шаймерденової, де підкреслювався високий моральний і патріотичний дух воїнів, відзначення ролі казахів, котрі отримали нагороди після цієї битви від радянського командування.⁸²

У висновках потрібно підкреслити декілька важливих загальних наративів дослідження Курської битви залежно від країни, внутрішньо політичної кон'юктури держав, методології та предметів дослідження.

Більшість робіт присвячених подіям на Курській дузі 1943 року зроблені в Росії, оскільки, по-перше, місце операцій знаходяться на її території, по-друге, згадана битва на сьогодні залишається наріжною о конструюванні гранднративу про «Велику Вітчизняну війну», який ґрунтується на апеляції та підживлювані міфів та стереотипів, створених та пропагованих ще за радянських часів в тому числі і за допомогою історіографії. Російські дослідження у Новітній час якісно змінили та розширили підходи до написання історіографії, залучивши чималий об'єм відкритих для доступу архівних матеріалів, що посприяло об'єктивності кінцевих результатів дослідження, однак, мало хто з дослідників поставив під сумнів виключну вагомість цієї події в контексті вирішення долі радянсько-німецької війни. Значна увага приділяється здебільшого оперативно-тактичним діям (як імовірним, так і практичним) штабів протиборчих сторін, розвиток та перебіг наступальних та оборонних операцій обох військ, оцінка матеріально-технічного забезпечення військ фронту. Окрема увага приділена дослідженню результатів та оцінок тих подій учасниками їх, насамперед генералітетом у власних мемуарах та спогадах. Частина робіт присвячені внутрішній дискусії з «ліберальними» істориками-ревізіоністами, котрі ставлять під великий сумнів офіційну політику пам'яті та тези історіографії щодо історії Другої світової війни та Курської битви зокрема, а також тривала дискусія з

---

⁸² Габдулкафеев Ж. Курская битва. К 70-летию Победы в Великой Отечественной войне // Apgazeta. Kz. – Вип. 84(1). - 31.07.2013. – Електронний ресурс: <http://apgazeta.kz/2013/07/31/kurskaya-bitva/>, відвідано 10.05.2020.

дослідниками із Західного світу до того ж з постійними звинуваченнями у «непрофесіоналізмі» та «заангажованості», а також в «умисному перекраюванні» і приховуванні критично важливих (на погляд критиків) матеріалів.

В Україні акцент досліджень дещо зміщений в сторону впливу Курської битви як прологу до вигнання нацистської окупації з наших теренів, існують декілька досліджень окремих частин і родів військ Червоної армії та Вермахту. Крім того, вагоме значення мають праці спрямовані на розвінчання стереотипів радянської доби по уславленню неіснуючих «подвигів» як-от переможної битви під Прохоровкою для радянського війська. Такими дослідженнями займається на державному рівні Український інститут національної пам'яті, котрий організовує відповідно колективні наукові пошуки.

В Казахстані найбільше уваги приділяється національним частинам та бойовим шляхам окремих героїв казахської національності, в тому числі і участі в операціях під Курськом. Казахська історіографія продовжує досліджувати питання матеріального та технічного вкладу своєї країни в загальний результат Другої світової війни, вдаючись до методів мікроісторії у дослідженні біографії визначних людей цієї нації, а також методів колективної історії.

В той же час варто зазначити, що найбільш змістовне наповнення мають саме російські дослідження з обраної тематики, оскільки історики з Росії більш продуктивно використали за останні роки свіжі архівні матеріали зі сховищ Німеччини та США, чого в такому об'ємі не вдалося поки-що авторам інших пострадянських історіографій, однак, в той же час потрібно відзначити, що відкриті матеріали (усі або частина з них) використовується часом не тільки задля пошуку певної об'єктивності, а використанням лише тієї частини інформації, котра буде підтримувати загальноросійські тенденції та традиції історіописання з тезами про Другу світову війну як виключно переможну без урахування значних власних прорахунків та змін поглядів на цей масштабний

світовий збройний конфлікт, характерних для розвитку в ХХІ столітті тенденцій в загальносвітовій історіографії.

Розділ II

Курська битва в сучасній історіографії країн Заходу (ФРН, Велика Британія та США)

1.1 Курська битва в історіографії Сполучених Штатів Америки

Періодизація західної історіографії стосовно подій Другої світової війни і Курської битви зокрема має три етапи.

Перший етап розпочався одразу після завершення Другої світової війни, оскільки була організована робота з обробки досвіду війни західними дослідниками, насамперед, військово-історичної служби армії США, до рук якої по завершенню Другої світової війни потрапило чимало німецьких архівних матеріалів на окупованій американцями території Західної Німеччини, в 1946 - 1947 рр., організувала узагальнення оперативно-стратегічної інформації, знань і досвіду нацистських воєначальників та офіцерів Генерального штабу Вермахту в інтересах військового відомства США.⁸³ З числа німецьких військовополонених нею було відібрано більше семиста колишніх нацистських генералів і вищого офіцерства для узагальнення досвіду війни. Серед них виявилися генерал-фельдмаршали А. Кессельринг, Е. Клейст, Е. фон Манштейн та генерали Вермахту Ф. Гальдер, Г. Гудеріан, К. Цейтцлер, Г. Гот, Г. Блюментрит, К. Типпельскірх та інші.

Передбачалося всю програму завершити до 1948 р., але багато хто з цих авторів продовжували працювати за контрактом американців до початку 60-их рр., ХХ століття, їхня робота ґрунтувалась на доступності та розпорядженні від 1948 року наданих і перед цим захоплених армією США німецьких військових архівів в американській зоні окупації.⁸⁴

---

⁸³ Падерин А. Курская битва в оценках западных историков // История. – Екатеринбург, 2011. – С. 93.

⁸⁴ Якушевський А. Західна історіографія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу: етапи та основні концепції (1941 - 1991). – М. 1997. – С. 19.

Всього для американців генералами і офіцерами Вермахту було підготовлено більше 2 500 розробок (так званих «меморандумів») загальним обсягом понад 200 000 друкованих аркушів. Згідно з оцінками дослідників більшість з них висвітлювали особливості дій Вермахту на радянсько-німецькому фронті.⁸⁵ Ці розробки перекладалися на англійською і широко застосовувалися в американських армійських штабах та військово-навчальних закладах. На початку 1960-х рр. вони були передані в Національний архів США у Вашингтоні і фондам національних бібліотек, де стали доступними для істориків, що займаються проблемами історії радянсько-німецької війни. Варто зазначити, що на даний період у світі проходила активна фаза Холодної війни, яка у свою чергу наклала ідеологічний відбиток на якість історіографії тієї доби в західній, демократичній частині світу. Британські дослідники військової історії Дж. Фуллер та Б. Лиддел Гарт відвели не великий об'єм своїх післявоєнних праць тематиці Курській битві, німецькі дослідники ігнорували цю тему в цей період, але про Курську битву згадують у мемуарах колишні командувачі Вермахту на Східному фронті.⁸⁶

Другий період тривав починаючи з 80-их рр. до поч. 90-их рр. ХХ століття і був зумовлений масовим виходом спогадів у світ командувачів союзних армій та Вермахту, проте все ж таки цей період більше стосується історіографії Західної Німеччини, оскільки була проведена ревізія досвіду Другої світової війни.

Третій період розпочався з кінця 90-их рр. минулого століття і триває до сьогодні, оскільки вплив термін 60-; 70-; 75-річний приховування історичних матеріалів у сховищах, що активізувало процес їх дослідження. Окрім того, впала Берлінська стіна та самознищився СРСР, що також посприяло переосмисленню попередніх висновків, зроблених в умовах ідеологічного

---

⁸⁵ Падерин А. Курская битва в оценках западных историков // История. – Екатеринбург, 2011. – С. 94.

⁸⁶ Морозов М. Е. Правда и вымыслы о войне. Проблемы изучения Курской битвы в исследованиях зарубежных военных историков // Курская битва: взгляд из XXI века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – С. 48-49;

протистояння, разом з тим відкрилися для західних дослідників архіви пострадянських країн.⁸⁷ Аналіз саме цього періоду історіографії буде представлений в розділі.

Девід М. Гланц і Джонатан Хаус видали книгу «Битва за Курськ», написану в результаті використання широкого доступу до радянських архівів, це дослідження має чимало позитивних рецензій та відгуків в науковому просторі. Окрім того Д. М. Гланц опублікував працю «Від Дону до Дніпра: Радянські наступальні операції з грудня 1942 по серпень 1943 г.». І його ж авторства робота «Курська битва: вирішальний поворотний пункт Другої світової війни». Дане дослідження є, по суті, наріжним у західній історіографії з обраної тематики, воно стало настільною довідкою для майбутніх дослідників. На мій погляд, найбільш новим та унікальним дослідженням з цієї монографії можна виділити пошук причин та процес прийняття рішення про організацію операції «Цитадель» в Генеральній ставці Вермахту на початку травня 1943 року. Аргументи та контраргументи ради вищого командування Третього Рейху на чолі з Адольфом Гітлером⁸⁸

Дослідженнями операцій на німецько-радянському фронті займався інший відомий американський військовий історик Стівен Ньютон у цілому ряді монографій. Присвячена нашій тематиці праця «Курська битва. Німецький погляд», яка ґрунтується на опрацюванні згаданих документах Вермахту та мемуарах нацистського генералітету, котрі були реквізовані з американської зони окупації колишнього Третього Рейху та опрацьовані на потреби військових коледжів та генеральних штабів армій США, які займалися опрацюванням досвіду операцій танкових та інших родів військ на Східному фронті з огляду на можливу війну з СРСР. Дане дослідження складається з трьох об'ємних розділів. В першому вміщено спогади та аналітичний матеріал власної діяльності генералів сухопутних військ та командира «Люфтваффе» у Курській битві Фрідріха Клесса, який окреслив тезу, що головним

---

⁸⁷ *Ньютон Стівен Х.* Курская битва: немецкий взгляд. М.: Яуза; «Эксмо», 2006. – С. 20-53.

⁸⁸ *House Jonathan M., Glantz David M.* The Battle of Kursk. – Univ. of Kansas., 1999. – 485 p.

противником німецької стратегічної авіації були не радянські літаки, а систематична нестача запчастин, палива та наступальних сил. У цьому розділі також вміщено опрацьовані матеріали полковника Германа Теске про логістику німців на Орловському виступі, як її організовували під постійним пресом червоних партизан на комунікаціях.

Друга частина, за тактичним аспектам Курської битви насправді не про саму битву, а про бойові дії на периметрі, від ріки Міус на півдні і до міста Орел на півночі. Тут примітними стали командири XX армійського корпусу генерала Фон Романа, де зазначено дискусійні тези щодо успішності чи неуспішності діяльності радянських військ на плацдармі західного берегу ріки Міус.⁸⁹

Третій розділ монографії Стівена Ньютона присвячений аналізу оперативно-тактичних рішень вищого генералітету Вермахту у плануванні операцій на Курській дузі, досліджено оперативні матеріали маршала Еріха фон Манштейна, генералів Гота та Моделя, реконструйовано логіку прийняття рішень, які призвели до битви під Прохоровкою та невдачам нацистських військ на північному фасі Курської дуги. Дві головні тези, які відстоює Стівен Ньютон у власних висновках:

- 1) Нацистське командування особисто не змогло успішно втілити в життя задуми операції «Цитадель», яка була вирішальною для Вермахту на Східному фронті;
- 2) Операцію «Цитадель» було б успішно розпочати на два місяці раніше, в травні, що зумовило б потенційний успіх.⁹⁰

Монографію Ньютона рецензовано та частково розкритиковано з деяких аспектів російськими дослідниками, зокрема Валерієм Замуліним та Олександром Падеріним у намаганні подати Курську битву як провал операції

---

⁸⁹ Ньютон Стівен Х. Курская битва: немецкий взгляд. М.: Яуза; «Эксмо», 2006. – С. 269-298.

⁹⁰ Так само. – С. 507-546.

«Цитадель», а не успіх радянських військ, а також вміщення в роботу стереотипних та розвінчаних міфів, створених нацистським генералітетом.⁹¹

Отже, американська історіографія зробила чималий крок у дослідженні наявних у неї реквізованих та систематизованих документів діяльності нацистських військ на Східному фронті. Ці дослідження дозволили сконструювати зовсім відмінний від сформованого на пострадянських теренах погляд на події під Курськом літа 1943 року та долучити представників історіографії США до загальної дискусії з приводу подій на Східному фронті.

1.2 Курська битва в історіографії Великої Британії

Варта уваги монографія британського дослідника Ллойда Кларка «Танкова битва. Курськ 1943» головним чином через методологію автора у поєднанні методів мікроісторії (оскільки Кларк відвідав місце бою особисто та перейняв досвід учасників битви), дослідження політичних подій у міжвоєнний період у Німеччині та Радянському Союзі, план «Барбароса» та його реалізація Вермахтом і врешті-решт погляд на ці події як сукупність, що передувала подіям під Курськом літа 1943 року. Дана монографія можливо однак з найбільш наповнених за масштабом залучених і опрацьованих істориком архівних джерел, адже залучено фонди музейні, бібліотечні, військових архівів у Великій Британії, Бундесархівів у Кобленці та Фрайбурзі та архівів у Вашингтоні та Мериленді, Воєнно-історичного архіву ЧА у Подольську в Росії.⁹² Цікавим аспектами цього дослідження залишається спроба автором змоделювати можливий інакший розвиток операцій під Курськом, посилаючись на післявоєнні спогади генералітету Вермахту щодо причин невдачі на Східному фронті, зокрема Е. фон Манштейна, який стверджував про операцію «Цитадель» як потенційну успішну у випадку

---

⁹¹ Падерин А. Курская битва в оценках западных историков // История. – Екатеринбург, 2011. – С. 97.

⁹² Clark Lloyd The Battle of the Tanks: Kursk, 1943. – London, 2011. – P. 9-10.

залучення додаткового танкового корпусу.⁹³ Крім того, дослідник просуває тезу помилкового планування війни Гітлером та його військово-політичним оточенням, котре мало б не проводити воєнні кампанії після успішного для Вермахту 1942 року, а сконцентруватися на освоєнні окупованих землях, тим самим не продовжувати активних військових дій, в тому числі і на курській дузі.⁹⁴ В той же час Ллойд Кларк відстоює тезу, що Червоній армії так і не вдалося ні під час Курської битви, ні в який інший момент війни поєднати у своїй оперативно-тактичній діяльності засади професіоналізму у військовій майстерності і тактичній підготовці кадрового складу, що навпаки в повній мірі вдалося втілити в життя нацистським збройним силам. Однак, потрібно зазначити, що дане дослідження подає битву під Прохоровкою як найбільше окремо взяте танкове побоїще, що на сьогоднішній день є розвінчаним міфом.⁹⁵

На Заході дослідницькі пошуки Джонатана Хауза та Девіда Гланца у проблематиці подій нацистсько-радянської війни кінця 90-их рр. XX століття надихнули на наукові пошуки й інших дослідників, зокрема монографія Марка Герлі «Цитадель: Німецький наступ проти Курського виступу 4-17 липня 1943 року», яка присвячена суто дослідженню та аналізу дій нацистських військ в операції «Цитадель». Одна з головних тез цього дослідження полягає у пошуках історика відповіді на питання: «Чому Курськ?» Площина охоплення цієї проблематики щоякнайширша, оскільки досліджено оперативно-стратегічне планування операцій на шляху від самого зародження ідеї до практичних результатів. Залучено аналіз стану та бойових характеристик всіх родів військ наявних у розпорядженні нацистського генералітету, наявний поденний формат дослідження розгортання операції «Цитадель», а також досліджено особливий внесок у події на фронті нацистської стратегічної

---

⁹³ Так само. – С. 378.

⁹⁴ *Clark Lloyd* The Battle of the Tanks: Kursk, 1943. – London, 2011. – P. 384.;

⁹⁵ Так само. – С. 385.

авіації.⁹⁶ Серед причин невдачі операції «Цитадель» автор наводить згадувану тезу про значне запізнення початку цієї операції аж на два місяці, що у підсумку позбавило Вермахт ефекту раптовості та використання власних противаг супроти непередбаченої Червоної армії. В той же час Марк Герлі не вдається до тотальної критики дій та рішень нацистської верхівки, визнаючи ряд оперативно-тактичних дій, підготовлених Генштабом Вермахту як зразкові рішення планування воєнних операцій, навіть за умови, що нацистські війська у підсумку операції «Цитадель» не досягли поставлених цілей та втратили стратегічну ініціативу на театрі Східного фронту.⁹⁷

Дослідженням на рівні окремих військових з'єднань присвячені наукові пошуки Девіда Портера «5-та гвардійська армія під Курськом. 12 липня 1943». В цій праці 5-та гвардійська армія генерала Павла Ротмістрова показана в бойовому розгортанні з розвідувальними підрозділами, провідними ротами, основним корпусом, командною секцією бригади, а також усіма інженерами-допоміжниками, сигналізаторами, артилерією тощо, щоб забезпечити наочне дослідження, скільки саме танків та інших бронетанкових машин просувалося 12 липня у бою під Прохоровкою, обороною якою займалася дана армія. Сама монографія складається з розділів, в яких переглядається по черзі кожна складова бригади, їх структура, обладнання та те, що вони робили 12 липня. Карти вказують розташування кожного елемента на полі бою. Опис кожної частини включає звіти про дії, організацію, обладнання, командири підрозділів.⁹⁸

Девід Портер також дослідив у подібній схемі діяльність дивізії Вермахту «Дас Райх» під Курськом, та окремі дослідження техніко-тактичних характеристик радянських бронетанкових одиниць зброї у Другій світовій війні, які вартують ознайомлення дослідниками операцій на Східному фронті.

---

⁹⁶ *Healy Mark* Zitadelle: The German Offensive Against the Kursk Salient 4-17 July 1943. – Gloucestershire, 2010. – P. 48-54.;

⁹⁷ *Healy Mark* Zitadelle: The German Offensive Against the Kursk Salient 4-17 July 1943. – Gloucestershire, 2010. – P. 374-385.

⁹⁸ *Porter D.* 5th Guards Tank Army at Kursk 12 July 1943/ - Amber, 2011. – 192 p.;

Отже, британська історіографія акумулювала наявні архівні фонди післявоєнної доби, що у підсумку дозволило зробити вичерпні дослідження стосовно багатьох воєнних кампаній на Східному фронті і Курської битви, зокрема. Наявні мікроісторичні дослідження з узагальнення досвіду учасників битви як з боку Вермахту, так і Червоної армії, крім того, проведені ревізії окремих частин Курської битви, таких як операція «Цитадель» та битва під Прохоровкою.

1.3 Курська битва в історіографії Федеративної Республіки

Німеччина

Наріжним каменем сучасної німецької історіографічної думки стало 10-томне видання (в 13 книгах) «Німецький рейх і Друга світова війна», де в розділі 8-го тому, присвяченого битві на Курській дузі авторства полковника Бундесверу у відставці Карла-Хайнца Фрізера, який активно використовував документи Військового архіву ФРН і Центрального архіву міністерства оборони РФ (щоденники бойових дій і довідки про втрати).⁹⁹ Він у дослідженні розділяє бій на Курській дузі на три одночасно проведені операції: наступ Вермахту (операція «Цитадель») з 5 по 16 липня, а також два контрнаступу радянських військ під Орлом (12 липня – 18 серпня) і Белгородско-Харківська операція (3 - 23 серпня). Фрізер зосередився на описі негативних факторів, що діяли на нацистські війська. Значний обсяг матеріалу присвячений підрахунку втрат сторін, також дослідник, використовуючи дані трьох радянських фронтів, пише про приреченість наступу Вермахту, яке виконувалося виключно в силу волюнтаризму Гітлера, в аргументацію даної тези наведено підрахунок величезної кількості фортифікаційних споруд на радянському боці, що ставило під великій сумнів успіх нацистських операцій від самого початку. Однак, в той же час сконцентровано увагу на тактико-технічному оснащенні німецької та радянської бронетехніки. Зазначається, що танки

---

⁹⁹ Суржик Д. В. История Курской битвы в новейших российских и германских фундаментальных исследованиях // Курская битва: взгляд из XXI века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – С. 80-81;

«Пантера» та «Тигр-I» мали високоточну оптику Цейсса, яка дозволяла прямим пострілами пробивати броню танків радянської армії на відстані 2-2,5 км, в той час як основний танк Т-34 «Победный» мав змогу пробивати «Пантери» тільки з відстані не більше 500 м, і то, тільки «Пантери». Наостанок, відстоюється сукупне переконання німецьких істориків, щодо керованих Червоною армією партизанських формувань грали настільки істотну роль, що їх можна розглядати 4-им видом радянських Збройних сил. При описі Курської битви оперується цифра в 100 тис. партизан, які вели справжню «рейкову війну», що паралізував залізничний рух в тилу Вермахту.¹⁰⁰

Мікроісторичне дослідження учасників битви під Курськом провів в останні роки німецькій воєнний історик Брюс Емпрік, який дослідив біографії 239 учасників-фронтовиків з'єднань Червоної армії, котрі за підсумками Курської битви отримали відзнаки Героя Радянського Союзу. Мета даного дослідження полягає в опрацюванні досвіду учасників битви та сформувані доконаний погляд на бойові операції «зсередини», відповідно, розглянувши інтерпретацій учасників. Добірка біографічних джерел скомпонована з дотриманням дослідником наповненості учасників різних національностей та етносів Радянського Союзу, а також з урахуванням приналежності до різних родів військ та рангу в діючій армії. Монографія тематично поділена розділи, кожен з яких присвячений окремому фронту радянських військ і в кожному з яких наявні біографічні матеріали Героїв Радянського Союзу. Варто зазначити, що Брюс Емпрік не ставить за мету зайнятись інтерпретацією подіям під Курськом літа 1943 року, оскільки для цього він згадує наріжні роботи з цього питання згадуваних Девіда Гланца, Джонатана Хауса, Валерія Замуліна. Головна теза, якою оперує автор у цій монографії, є твердження, що результат Курської битви це сукупність індивідуального героїзму радянських

---

¹⁰⁰ Суржик Д. В. История Курской битвы в новейших российских и германских фундаментальных исследованиях // Курская битва: взгляд из XXI века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – С. 82-84.;

бійців, але аж ніяк не в першу чергу успішні рішення командування Червоної армії.¹⁰¹

За дорученням сенату міста Берлін була створена документальна експозиція «Війна Німеччини проти Радянського Союзу 1941 - 1945» підготовлена до 50-річчя від дня нападу на Радянський Союз під редакторством Рюрупа Рейнгарда. У центрі уваги сприйняття війни як окремими особами, так і соціальними групами. Збережені у вигляді ілюстрованих матеріалів або письмових документів свідoctва дозволяють подивитися на події з різних точок зору. Також в ній використані матеріали з Центрального архіву Міністерства оборони РФ, Меморіального музею німецьких антифашистів (м. Красногорськ), Центрального музею Збройних сил (м. Москва), інших російських музеїв і приватних колекцій.

Останнє дослідження, яке викликало чималу дискусію – це «Курськ 1943. Найбільша битва Другої світової війни» німецького історика Романа Туппеля. Воно засноване на свіжоопублікованих архівних матеріалах та військових щоденників, а також приватного архіву генерал-фельдмаршала Третього Райху Е. фон Манштейна. Це одна з небагатьох робіт, головною метою якої є не спроба детального опису перебігу бою на Курській дузі, а спроба розвінчати численні міфи навколо Курської битви, що існують у наші дні.¹⁰²

Спираючись на тези Романа Туппеля вважаю за потрібне зупинитися на ряді висновків щодо результатів та перебігу Курської битви, які за визначенням, є провідними на сьогоднішній день у німецькій історіографії Курської битви:

1. Ідея проведення операції «Цитадель» належить генерал-полковнику Рудольфу Шмідту, який переконав у цьому командувача групи армій

---

¹⁰¹ *Empric Bruce E. Tigers on the Steppe: Red Army Valor in the Battle of Kursk. - Independently published, 2020. – P 2-14.;*

¹⁰² *Töppel Roman Kursk 1943: The Greatest Battle of the Second World War. – Warwick, "Helion", 2018. – 184 p.;*

«Центр» Фон Клюге, а не Гітлеру, як це стверджують у повоєнних мемуарах представники генералітету Вермахту;¹⁰³

2. Роман Туппель спростовує популярну думку дослідників Курської битви, що операція «Цитадель» мала б успіх якби розпочалася на 2 місяці раніше, тобто в травні 1943 року, оскільки новітні дослідження вказують на нестачу необхідних ресурсів для наступу у Вермахту в травні місяці, а також складні погодні умови на фронті;¹⁰⁴
3. Новітні танки та САУ, які поступили на озброєння нацистських з'єднань у переддень подій під Курськом, насправді виправдали свою вправність, в чому сумнівалися післявоєнні дослідники. Мова йде в першу чергу про «Пантери» та «Фердинанди». Це спростування Туппелем наведено на основі відгуків про цю техніку від екіпажей, які вважають ці зразки техніки «гарантією виживання»;¹⁰⁵
4. Роман Туппель також спростовує тезу, що наступ Вермахту під Курськом мав би успіх, якби його не припинив особисто Гітлер через висадку союзних військ у Сицилії. Насправді, причиною було те, що на північ від Курська почався радянський наступ на Орел, що вже в перший день призвело до проривів. На південному фасі дуги наступ було зупинено 16 липня. Причиною цього було запланований на 17-е число радянський наступ на Донецький басейн, тому фельдмаршал Фон Манштейн був змушений для його зупинки використовувати танкові з'єднання, що брали участь у боях на Курській дузі;¹⁰⁶
5. Також піддається сумнівам теза, що Вермахту краще було б взагалі не проводити наступальних операцій, натомість вести виключно оборонні бої, аби мінімізувати втрати у боях під Курськом, оскільки

---

¹⁰³ *Töppel Roman Kursk 1943 - Die größte Panzerschlacht des Zweiten Weltkrieges? /*

Відеолекція. – Munster, 2016 – Хв. 7:30-7:46;

¹⁰⁴ Так само. – Хв. 09:50-10:25;

¹⁰⁵ Так само. – Хв. 11:33-13:27;

¹⁰⁶ Так само. – Хв. 13:30-15:25;

генералітет радянських фронтів все одно готував на цей період наступальні операції, тому затяжні бої сталися за будь-яких умов;¹⁰⁷

- б. Роман Туппель стверджує, що Курська битва була важливою, але не вирішальною для результату Другої світової війни, про що твердять сучасні російські та частина навіть німецьких дослідників. Натомість є більш важливі події, які вплинули на результат – це, зокрема битви під Москвою, Сталінградом, вступ у війна США, результат бою біля атола Мідуей.¹⁰⁸

Наостанок, Туппель висловився щодо місця образу Курської битви в уявленнях інтелектуалів та дослідників у Західних країнах:

На Заході Курську битву навпаки недооцінюють, оскільки там більше знають про Сталінградську битву і висадку союзників в Нормандії, а також про протистояння між англо-американськими та німецько-італійськими військами в Північній Африці. Але тим, хто по-справжньому цікавиться історією Другої світової війни, про Курську битву добре відомо, оскільки вона має велике військово-історичне значення.¹⁰⁹

Сучасна історіографія Курської битви в країнах Заходу (США, ФРН, Велика Британія) сконцентрована на залученні максимальної кількості джерел з усіх можливих доступних сховищ. Обсяг досліджень за останні три декади років значно розширився, але як показує практика головним авторитетами залишаються дослідження Девіда М. Гланца, Джонатана Хауса та Крістофера Лоуренса, про що зазначають наступні дослідники у власних монографіях. Велика частина досліджень намагається реконструювати битву з погляду діяльності Вермахту, окремих його родів військ, з'єднань та воєначальників, чим не прагнули займатися у більшості своїй дослідники пострадянські, насамперед Росії. Опрацювання великого масиву архівних матеріалів зі сховищ Німеччини та США породили чимало нових інтерпретацій у кількості

---

¹⁰⁷ *Töppel Roman* Kursk 1943 - Die größte Panzerschlacht des Zweiten Weltkrieges? / Відеолекція. – Munster, 2016 – Хв. 15:30-17:07;

¹⁰⁸ Так само. – Хв. 17:10-18:02;

¹⁰⁹ *Королева Н.* Немецкие историки о мифах вокруг Курской битвы // Die Welt. - 10.07.2019. – Електронний ресурс: <https://www.dw.com/ru/немецкие-историки-о-мифах-вокруг-курской-битвы/a-45097861>, відвідано 06.03.2020.

здіяної техніки та живої сили, планів оперативно-тактичного командування генералітетів Вермахту та Червоної армії, причин перемоги/поразки в окремих стадіях Курської битви, а також повоєнного образу значення цих подій на загальний результат ходу військових кампаній на Східному фронті та Другої світової війни загалом. Особливу увагу приділено прологу до кампанії під Курськом, аналізу факторів, які зіграли на користь кожного з противників і навпаки, участі та внеску воїнів як безпосередніх авторів результату у вигляді окремих досліджень їх бойового шляху методами мікроісторії.

Висновок

В силу зміни внутрішньо-політичної кон'юктури в цілому ряді пострадянських країн на межі двох століть, в першу чергу в Росії, негативно вплинуло на продовженні відкритті архівів та публікацій так необхідних для історіографії першоджерел, а сам доступ, навіть до вже наявних, був значно ускладнений. Комбінація всіх цих факторів призвела до значного обмеження дослідникам формувати доконану уяву про важливі події минулого століття.

Загалом, архівна підтримка наповненості за останні тридцять років в рамках яких здійснюється це дослідження, значно покращилася, що неодмінно призвело до підвищення якості та об'єктивності нових досліджень. Ступінь відкритості архівних сховищ напряму впливає на якість дослідів історії, методологію, а, тим паче, на боротьбу з маніпуляціями в тому числі з боку держави, окремих її інституцій, популістських закликів, надання наперед обмеженої правди і відкритих чи закритих форм шантажу зі сторони політичних рухів, або ж окремих безвідповідальних представників політикуму, що в сукупності, на превеликий жаль, неодмінно переслідує образ Другої світової війни з самого моменту її закінчення. Однак, з сумом спостерігаємо як в деяких країнах пострадянського світу, насамперед Росії, доступність архівних матеріалів значно ускладнилася з огляду на обраний курс конструювання «Великого міфу про Велику Вітчизняну війну». Найкраща ситуація з відкритістю архівних фондів серед усього пострадянського простору стабільно залишається за Україною, адже наша держава з року в рік очолює рейтинги відкритості державних архівів, що створює позитивну динаміку проведення все нових і нових досліджень про історію радянського панування на Україні та участь наших громадян у подіях Другої світової війни, зокрема і про радянську епоху загалом.

В країнах Західного світу ситуація з відкритістю першоджерел набагато більш розвинута, однак, частина документів залишаються у секретних сховищах з ідеологічних або персональних причин, або з огляду на наявність

в цих матеріалах державних таємниць, або ж строк дозволу публікування цих матеріалів ще не настав. В останні роки вже минув для великої кількості архівних матеріалів 70- і 75-річний терміни із заборони на їх публікацію, що зумовило їх оцифрування та публікування, часом цілих фондів архівних матеріалів, присвячених подіям Другої світової війни. Комбінація цих факторів активізувала за останні декади дослідження в тому числі із тематики Курської битви.

За результатом дослідження можна ствердити, що періодизацію історіографії можна поділити у країнах пострадянського простору на 4 тематичні етапи, в історіографії обраних країн Заходу на 3.

На сьогоднішній день дослідники кампаній на Східному фронті відзначають вичерпаність матеріалів для доступу з архівів Російської Федерації, оскільки засекречених архівних фондів не дозволяють остаточно сконструювати картину Курської битви. Продовжує бути недоступним особистий архів Йосипа Сталіна, який, по суті, є енциклопедією для пошуку матеріалів у відомчих архівах у фондах періоду сталінізму, у частині особової переписки з вищим командуванням та генералітетом Радянського Союзу. Також матеріали опубліковані з нагод до 65-, 70-, 75-річчя Курської битви мають не системний характер та у більшості випадків не оновлювалися останніми роками.

Пострадянська історіографія не виглядає як монолітна структура залежно від країни дослідження у питаннях подій Другої світової війни. В Росії більшість досліджень побудована довкола конструювання «Міфу про Велику вітчизняну війну», де ідеологічний, псевдопатріотично-виховний сегмент превалює над об'єктивним аналізом першоджерел, ба більше, над намаганням їх розширити. Якісні, всебічні, глибокі дослідження провели В. М. Замулін, В. В. Замулін, П. Букейханов, Л. М. Лопуховський, які стали хрестоматійними з даної тематики, запропонували якісно інакший погляд на Курську битву. В той же час варто зазначити, що найбільш змістовне наповнення мають саме російські дослідження з обраної тематики, оскільки

історики з Росії більш продуктивно використали за останні роки свіжі архівні матеріали зі сховищ Німеччини та США, чого в такому об'ємі не вдалося покищо авторам інших пострадянських історіографій.

В Україні тематика досліджень операцій Східного фронту здебільшого представлена лише тими, які відбувалися безпосередньо на території України, Курська битва все ж до них не належить.

В Казахстані місцеві історики сконцентрувалися на дослідженнях участі власних громадян у операціях на фронтах німецько-радянської війни, там найбільше знайшли використання методи усної історії та мікроісторичні дослідження героїв Радянського Союзу казахської національності, в тому числі їх участі у Курській битві.

Дослідження з тематики Курської битви в Західних країнах мають більш високий ступінь однорідності, оскільки в значній мірі позбавлені необхідності слугувати чимось ще, окрім історичного знання. Проблематика сформована довкола аналізу здебільшого дій нацистського генералітету, зокрема оперативного-тактичного планування, аналізу військової техніки, моделювання імовірно інакших шляхів проведення операцій на Курській дузі, біографії та бойові шляхи окремих командирів чи визначних осіб в тому числі під Курськом. Проведення подібних досліджень стало можливим завдяки широкому колу задіяних архівних фондів у Німеччині, США та Великій Британії. Значний доробок з тематики Курської битви належить американським дослідникам Девіду Гланцу, Джонатану Хаузу, Стівену Ньютону; британським дослідникам Ллойдю Кларку, Девіду Портеру, Марку Хелі; німецьким дослідникам Роману Туппелю, Брюсу Емпріку, Рюрупу Рейнгарду.

Інтерпретації рівно як і дискусії відбуваються на ґрунті визначення головної причини результату всієї військової кампанії під Курськом влітку 1943 року: чи це наслідок невдало спланованої та нереалізованої операції Вермахту «Цитадель», або ж успішно спланованих операцій Червоної армії? Іншою довготривалою дискусією залишається питання втрат сторін у даній

битві, яку по різному бачать дослідники з Росії та країн Заходу, здебільшого це є причиною опертя на різні першоджерела від самого початку. На сьогоднішній день у вигляді тез сформувався на основі новітніх статистичних досліджень матеріал про кількість задіяної живої сили та техніки різних родів військ сукупно на період всієї Курської битви. Мова йде 518 000 солдат (без урахування резервів) та офіцерів Вермахту та близько 1 млн. 500 000 чоловік (без урахування резервів), відповідно з боку трьох задіяних в битві радянських фронтів. Дивізії Вермахту налічували 2365 готових до бою танків та САУ, в той час як Червона армія змогла виставити сукупно 4978 одиниць такої техніки. Артилерії та мінометів нацистські сили мали у розпорядженні 7417 одиниць, в той час як радянська армія мала на озброєнні в більше як в чотири рази – 31 415 одиниць. Авіація, залучена до Курської битви налічувала у «Люфтваффе» лише 1372 одиниці, в той час як радянські війська послуговувались 3648 одиницями (дані є здебільшого загально прийнятими для історіографії всіх розглядуваних країн). Стосовно проблематики спогадів та мемуарів учасників тих подій також триває запекла дискусія до того ж не тільки поміж російськими та західними істориками, а й між державницькими істориками та істориками-ревізіоністами у самій Росії. Недискусійними залишаються дослідження, присвячені біографіям учасникам битви на рівні рядових бійців та офіцерства не високих рангів (сержантів, лейтенантів), якими займалися як на пострадянському просторі, так і в країнах Західного світу. Відносно не дискусійними залишаються питання, пов'язані з тактико-технічними характеристиками техніки всіх родів військ, залученої в рамках кампаній під Курськом.

Окремо варто наголосити на історіографічних дискусіях щодо міфів та стереотипів, пов'язаних з Курською битвою чи окремими її частинами. Прикладом можна назвати розвінчаний на сьогоднішній день міф про битву під Прохоровкою як «визначальний етап» Курської битви, ба більше, як «найбільший танковий бій в історії». Робота сучасних дослідників дозволила спростувати цей конструкт радянської ідеології, оскільки останні дослідження

стверджують, що міф про перемогу під Прохоровкою був сконструйований у 60-ті рр. ХХ століття за підтримки Павла Ротмістрова, який мав дружні стосунки генеральним секретарем Микитою Хрущовим і займав керуючу посаду у комісії з роботи опрацюванням досвіду операцій Другої світової війни, а тому не прагнув аби його провальна діяльність по керівництву 5-ою танковою армією під Прохоровкою стала темною плямою на фоні загального успіху радянських військ під Курськом. Окрім того, перед працівниками ідеологічного відділу ставилася мета замінити в національній пам'яті дійсно найбільшу з масштабом залученої техніки та живої сили битви на лінії Дубно-Рівне-Броди у кінці червня 1941 року, яку Червона армія безапеляційно прогнала зі значними втратами. Тому в сучасній історіографічній дискусії у німецьких колег-істориків виникає доцільне питання помпезного відзначення річниці битви під Прохоровкою як переможною, що є, дивлячись не результати бою та порівняння втрат, в тому числі незворотніх, щонайменше відвертою маніпуляцією. Цілком імовірно, що з часом міф про «перемогу» під Прохоровкою чекає та ж участь, що й міф про «панфіловців».

Наостанок, хочеться зазначити, що успіх у вирішенні всіх перерахованих дискусій, узагальненню тез та вироблення єдиних позицій можливе через спільну роботу дослідників з різних країн в рамках міжнародних конференцій та дослідницьких проектів. Це очевидно перспективніше, аніж продовження ідеологізації та політизації досліджень, присвячених не тільки Курській битві, а й інших подій Другої світової війни. На сьогоднішній момент таких конструктивних спільних проектів з обраної тематики не виявлено, а цілий ряд усталених тез та висновків досліджень як в країнах пострадянських, так і західних в деяких аспектах застаріла.

Список джерел та літератури

Джерела:

- 1) Digitised Fonds // Federal Archives' files presented online. – Coblenz, Germany / електронний ресурс: <https://www.bundesarchiv.de/EN/Navigation/Find/Digitised-Fonds/digitised-fonds.html>, відвідано: 12. 04. 2020.
- 2) Töppel Roman Kursk 1943 - Die größte Panzerschlacht des Zweiten Weltkrieges? / Відеолекція. – Munster, 2016 – 18 хв.
- 3) Foreign Military Studies // National archives catalog. – Washington. NAC. – Електронний ресурс: <https://catalog.archives.gov/id/580517>, відвідано 08. 05. 2020.
- 4) Інтерв'ю з Борисом Соколовим від 12 липня 2013 р.; м. Москва. Інтерв'юер: Олександр Гостев / Електронний ресурс: <https://www.svoboda.org/a/25040136.html>, відвідано 05.06.2020.
- 5) Інтерв'ю з Солоніним М. від 10 жовтня 2019 року, м. Київ. Інтерв'юер: Дмитро Гордон. – 1 год. 22:45 хв. – 1 год. 23:28 хв. / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=wrUq7QQOkZA&t=5016s>, відвідано 05.05.2020.;
- 6) Курская битва. Там, где плавилась броня / ЦАМО. – 2013. – 18 июля / Електронний ресурс: https://archive.mil.ru/archival_service/central/resources/collection/the_battle_of_Kursk.htm, відвідано 05.05.2020;

Література

А) Монографії та збірники статей:

- 1) *Clark Lloyd* The Battle of the Tanks: Kursk, 1943. – London, 2011. – 497 p.;

- 2) *Frankson A., Zetterling N.* Kursk 1943: A Statistical Analysis. – Eastbourne, 2000. – 270 p.
- 3) *Emprie Bruce E.* Tigers on the Steppe: Red Army Valor in the Battle of Kursk. - Independently published, 2020. – 152 p.;
- 4) *Healy Mark* Zitadelle: The German Offensive Against the Kursk Salient 4-17 July 1943. – Gloucestershire, 2010. – 400 p.;
- 5) *House Jonathan M., Glantz David M.* The Battle of Kursk. – Univ. of Kansas., 1999. – 485 p.;
- 6) *Porter D.* 5th Guards Tank Army at Kursk 12 July 1943. - Amber, 2011. – 192 p.;
- 7) *Töppel Roman* Kursk 1943: The Greatest Battle of the Second World War. – Warwick, “Helion”, 2018. – 184 p.;
- 8) *Букейханов П.* Курская битва, которую мы начали. – 2013, «Алгоритм», Москва. – 848 с.;
- 9) *Букейханов П.* Курская битва. Перелом. Сражение на южном фланге Курской дуги. Крах операции "Цитадель". – 2012, «Центрполиграф», Москва. – С. 5-6;
- 10) Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 т. Том 3. Решающие битвы войны. – Москва, «Кучково поле», 2012. – С. 525-576;
- 11) Війна і міф. Невідома Друга світова / За ред. В. В'ятровича. – Київ, "Клуб Сімейного Дозвілля", 2016. – 272 с.;
- 12) В Курской битве казахстанцы проявили героизм и мужество - «круглый стол» в Алматы // Закон. Кз. - 22 августа 2008. – Электронный ресурс: <https://www.zakon.kz/118910-v-kurskojj-bitve-kazakhstancy-projavili.html>, відвідано 10. 05. 2020.
- 13)
- 14) *Жилин В. А.* Танкисты-герои 1943—1945 гг. М., «Эксмо», Яуза, 2008. – С. 8-12.;
- 15) *Замулин В. Н.* Прохоровка – неизвестное сражение великой войны. – М. : АСТ : Транзит-книга, 2005. – 734 с.;

- 16) *Замулин В. Н.* Забытое сражение Огненной Дуги. - М., «Эксмо», 2009. 712 с.;
- 17) *Исаев А. В.* Курская битва. Все о сражении, решившем судьбу Второй мировой. М. : Эксмо : Яуза, 2018. – 368 с.;
- 18) *Корниш Н.* Курская битва. Величайшее в истории танковое сражение. – М. «Центрполиграф», 2008. – 240 с.;
- 19) Курская битва: взгляд из XXI века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – 202 с.;
- 20) *Лопуховский Л. Н.* Прохоровка без грифа секретности. - «Эксмо», Яуза, 2005. – 608 с.;
- 21) *Ньютон Стивен Х.* Курская битва: немецкий взгляд. М.: Яуза; «Эксмо», 2006. – 576 с.;
- 22) «Огненная дуга»: Курская битва глазами Лубянки. – М. : Московские учебники и Картолитография, 2003. – 480 с.;
- 23) «Огненная дуга»: материалы Всероссийской научной конференции, посвященной 70-летию разгрома немецко-фашистских войск в Курской битве. Курск, 27 июня 2013 г. / под ред. В. Л. Богданова. - Курск, 2013. - 118 с.
- 24) *Рюруп Р.* Война Германии против Советского Союза 1941-1945. – Берлин, 1991. – 288 с.;
- 25) *Соколов Б.* Мифическая война. Миражи Второй Мировой. – М., 2011, «Ексмо». – 352 с.;
- 26) *Солонин М.* Фальшивая история. - Яуза, «Эксмо», 2008. – С. 28;
- 27) *Суворов В.* Тень победы. – М., «Добрая книга», 2016. – С. 91-94;

Б) Статті та автореферати дисертацій:

- 1) *Аванесов Г. А.* Сравнительный анализ русского и немецкого культурнопсихологического типа в битвах Великой Отечественной войны // Курская битва: взгляд из XXI века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – С. 125;

- 2) *Алдажуманов К. С.* История войны 1941-1945 годов и Казахстан: «белые пятна» и проблемы // Социогуманитарная наука Казахстана. Алматы, 2011. – С. 203-217;
- 3) *Асанова С. А.* Об основных факторах поведенческой мотивации воинов казахских национальных войсковых формирований в годы войны (1941-1945) // World of Great Altay. Вип. 5(2) 2019, Алматы. – С. 281-294;
- 4) *Быков А. В.* Современная отечественная историография крупнейших сражений Великой Отечественной войны // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2014. № 4 (4).- С. 60-72;
- 5) *Габдулкафеев Ж.* Курская битва. К 70-летию Победы в Великой Отечественной войне // Apgazeta. Kz. – Вип. 84(1). - 31.07.2013. – Электронный ресурс: <http://apgazeta.kz/2013/07/31/kurskaya-bitva/>, відвідано 10.05.2020.;
- 6) *Грицюк В.* Стратегічні та фронтіві операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / Валерій Грицюк ; ред. кол.: В. А. Смолій (голов. ред.) [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Київ, 2010. – С. 82-85;
- 7) *Жилин В. А.* Танкисты-герои 1943—1945 гг. М. : Эксмо : Яуза, 2008. – С. 8-12;
- 8) *Замулин В. В.* Планирование стратегической наступательной операции "Полководец Румянцев" и реализация её первого этапа войсками Воронежского и Степного фронтов 3-8 августа 1943 г. Автреф. Дис. К. и. н. // «Воронежский государственный аграрный университет имени императора Петра I» . – Белгород, 2017. – С. 14-15.;
- 9) *Ибраев С. И., Карагуйшиев М. К.* М. К. Козыбаев как исследователь вопросов изучения Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Астана, 2014. – С. 2-4;
- 10) *Ипполитов Г.* «Огненная дуга» под огнём фальсификаторов. К 75-летию Курской битвы // Вестник Самарского научного центра Российской академии наук. – т. 20. №3(2). – Самара, 2018. – С. 434-441.;

- 11) *Козыбаев М. К.* Национальные войсковые формирования в республиках Средней Азии и Казахстана (1941-1945 гг.) // Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. В 2-х книгах. Книга 2. – Алматы, Гылым, 2000. – С. 303-316;
- 12) *Коровин В. В.* Особенности современной отечественной историографии Курской битвы / зб Международная научно-практическая конференция «Завершение коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны». – Оренбург, 2018. – С. 144-145.;
- 13) *Королева Н.* Немецкие историки о мифах вокруг Курской битвы // Die Welt. - 10.07.2019. / Электронный ресурс: <https://www.dw.com/ru/немецкие-историки-о-мифах-вокруг-курской-битвы/a-45097861>, відвідано 06.03.2020.;
- 14) *Лисенко О.* Історіописання Другої світової війни, - Київ. 2011. – С. 35 – 37.;
- 15) *Марущенко О.* Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. – Т.1. – К., 2010. – С.83–142;
- 16) *Манжосов А. Н.* Железнодорожные войска и спецформирования Народного комиссариата путей сообщения Воронежского фронта в период Курской битвы и освобождения Левобережной Украины // Их подвиг жив, неповторим и вечен : материалы межрегиональных краеведческих чтений / ред. кол.: Г. В. Ветрова (рук. проекта), А. Н. Манжосов, Н. С. Тевосян. - Курск, 2018. - С. 10—16;
- 17) *Морозов М. Е.* Правда и вымыслы о войне. Проблемы изучения Курской битвы в исследованиях зарубежных военных историков // Курская битва: взгляд из ХХІ века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – С. 48-49;
- 18) *Мягков К. Ю.* Международный аспект Курской битвы и ее влияние на взаимоотношения между союзниками // Курская битва: взгляд из ХХІ века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – С. 44-47;

- 19) *Падерин А.* Курская битва в оценках западных историков // История. – Екатеринбург, 2011. – С.
- 20) *Рябенко С.* Міф №14 Найбільша танкова битва війни відбулась під Прохорівкою у 1943 році // Війна і міф. Невідома Друга світова / За ред. В. В'ятровича. – Київ, "Клуб Сімейного Дозвілля", 2016. – С. 77-80;
- 21) *Степаненко Т.* К 75-летию Победы в Курской битве Минобороны рассекретило архивные документ // Сейм инфо. - 23.08.2018. / Электронный ресурс: <https://seyminfo.ru/k-75-letiju-pobedy-v-kurskoj-bitve-minoborony-rassekretilo-arhivnye-dokumenty.html>, відвідано 08. 05. 2020.
- 22) *Суржик Д. В.* История Курской битвы в новейших российских и германских фундаментальных исследованиях // Курская битва: взгляд из XXI века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – С. 80-84;
- 23) *Усиков А. В.* Стратегическое руководство Вооруженными силами СССР в ходе Курской битвы // Курская битва: взгляд из XXI века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – С. 52-58;
- 24) *Христофор К. С.* Курская битва. Новые документы о деятельности разведки // Курская битва: взгляд из XXI века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – С. 31-44;
- 25) *Черных И. И.* Морально-психологическое обеспечение боевых действий советских войск в Курской битве // Курская битва: взгляд из XXI века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – С. 167-168;
- 26) *Якушевський А.* Західна історіографія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу: етапи та основні концепції (1941 - 1991). – М. 1997. – С. 19.
- 27) *Яценко К. В.* Тыл в Курской битве: деятельность местных органов власти и гражданского населения по оказанию помощи Действующей армии // Курская битва: взгляд из XXI века / За ред. Забаровского В. И. – М., 2014. – С. 113-118;